

Grzegorz Franczak

Università degli Studi di Milano
grzegorz.franczak@unimi.it

Filologia mapy. Badanie dawnej kartografii metodą krytyki tekstu na przykładzie toponimii mapy Księstwa Połockiego S. Pachołowieckiego z 1580 roku¹

Abstract

The Philology of a Map. Studying Old Cartography Using the Method of Textual Criticism: the Case of Toponymy of the Map of the Principality of Polotsk by S. Pachołowiecki from 1580

The aim of this paper is to make an experimental application of textual criticism (the stemma method or Lachmann's method) in the analyses of early-modern maps. It is supposed to verify whether, and to what extent, the means developed by philologists to establish how texts were transmitted in medieval codices, can be applied to study the transmission of geographic knowledge on early-modern maps.

The author postulates that well-tried procedures should be used in studies of textual parts of old maps. They allow the formulation of filiation hypotheses. These procedures consist of collating extant texts and detecting mistakes that indicate, connect or divide individual branches of tradition.

¹ Artykuł powstał w ramach projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki *Opus* (nr 2014/15/B/HS2/01104) *Związki literatury polskiej i kartografii w XVI – I poł. XVII w.*

The subject analysed is the toponymy appearing on the map *Descriptio Ducatus Polocensis* (The Description of the Principality of Polotsk) by Stanisław Pacholowiecki, engraved in Rome by Giovanni Battista Cavalieri in 1580 and on maps stemming from the same archetype. The author compiles a complete index of toponyms and hydronyms in transliteration and transcription, identifies them and provides the names in Belarussian, Russian and Polish. He also annotates each of them with a short topographic-historical description. Taking into consideration the state of the art regarding mutual relations between cartographic works drawing on Pacholowiecki's map of the Principality of Polotsk, he proposes a hypothetic stemma depicting the genealogy of the toponymic image of the Principality of Polotsk on 16th and 17th century maps. The analysis also includes four other relics: a manuscript map of Stanisław Sulimowski from 1580, a printed map *Magni Ducatus Lithuaniae, Livoniae et Moscoviae descriptio* (A Description of the Grand Duchy of Lithuania, Livonia and Muscovy) by Maciej Strubicz from 1589; *Lithuania* by Gerard Mercator from 1595; and the so-called Radziwiłł's Map of the Grand Duchy of Lithuania from 1613.

Based on the analysis of the toponymic corpus of all these maps, Franczak proves that Pacholowiecki's printed map from 1580 did not have a direct effect on the later cartographic works. Such an influence was, however, exerted by its manuscript original, which shaped the image of the Lithuanian-Muscovite borderland in European cartography of the 17th and 18th centuries through the maps of Sulimowski and Strubicz.

Keywords: history of cartography, textology, textual criticism, Stanisław Pacholowiecki, Stanisław Sulimowski, Maciej Strubicz, Gerard Mercator, Polotsk, Principality of Polotsk, Grand Duchy of Lithuania, Belarus, toponymy, hydrography

Niniejsze opracowanie jest próbą pokazania, w jaki sposób narzędzia filologiczne, a w szczególności metoda krytyki tekstu, mogą znaleźć zastosowanie w analizie wczesnonowożytnych map, przyczyniając się do ustalenia zachodzących między nimi relacji. Inaczej mówiąc, celem tej pracy jest sprawdzenie, do jakiego stopnia wykorzystanie narzędzi, stosowanych od niemal dwustu lat w ustalaniu, jak przekazywane były teksty w średniowiecznych kodeksach, może być przydatne w określaniu, jak transmitowana była wiedza geograficzna na wczesnonowożytnych mapach. Pisząc o mapie, przyjmuję kulturoznawczą definicję J.B. Harleya, inną niż ta, którą zakłada tradycyjna

historia kartografii, zajmująca się przede wszystkim dokumentowaniem i wartościowaniem mimetycznej relacji mapa–terytorium. Mapa jest w moim ujęciu traktowana jako tekstowo-ikoniczna re-deskrypcja świata, funkcjonująca w ramach określonych praktyk kulturowych i w kontekście relacji władzy². Na potrzeby niniejszego studium traktuję jednak tę definicję dosłowniej i „tekstualniej”: przedmiotem badań będzie toponimia, a więc szczególnego rodzaju językowy element mapy jako tekstu kultury – element poddający się procedurom krytyki tekstu wypracowanym przez nowożytną filologię. Taka konserwatywna w istocie, z punktu widzenia filologa, propozycja metodologiczna ma szansę, być może, okazać się paradoksalną archaizującą innowacją w zakresie historii i krytyki kartografii.

Tak rozumianemu celowi nadrzędnemu będą towarzyszyły trzy cele szczegółowe. Po pierwsze, sporządzenie pełnego indeksu toponimów pojawiających się na mapie *Descriptio Ducatus Polocensis* (*Opisanie Księstwa Połockiego*) Stanisława Pachołowieckiego, wyrytowanej w Rzymie przez Giovanniego Battistę Cavalieriego w 1580 roku, oraz identyfikacja i opis tych toponimów³. Po drugie, pokaza-

² J.B. Harley, *The New Nature of Maps. Essays in the History of Cartography*, ed. by P. Laxton, Baltimore 2001, s. 35–36: „Far from holding up a simple mirror of nature that is true or false, maps redescribe the world – like any other document – in terms of relations of power and of cultural practices, preferences and priorities. [...] Maps are text in the same senses that other nonverbal sign systems [...] are texts” [„Dalekie od bycia zwykłym zwierciadłem natury, prawdziwym lub fałszywym, mapy poddają świat re-deskrypcji w kategoriach relacji władzy oraz praktyk kulturowych, preferencji i priorytetów. [...] Mapy są tekstami w tym samym znaczeniu, w jakim są nimi [...] inne niewerbalne systemy znakowe” – tłum. G.F].

³ Opis zabytku: K. Kozica, *Charakterystyka prac kartograficznych Stanisława Pachołowieckiego (1580)*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 37–59; transkrypcja i przekład łacińskich inskrypcji: G. Franczak, *Atlas Księstwa Połockiego Stanisława Pachołowieckiego z 1580 roku – transkrypcja i przekład*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 61–74. Rezygnuję tu również z omawiania literatury, jaką obróśł Atlas Połocki – jej pełny, krytyczny przegląd daje K. Łopatecki, *Okoliczności powstania i przydatność wojskowa mapy Descriptio Ducatus Polocensis Stanisława Pachołowieckiego (1580)*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 75–126, oraz idem, *Ryciny prezentujące kampanię połocką 1579 roku jako jednolita kompozycja kartograficzna*,

nie, w jaki sposób następowało ich przejmowanie przez kartografię europejską XVI–XVIII wieku (m.in. włączenie nazw z mapy Księstwa Połockiego w obręb map Gerarda Merkatora) i zaproponowanie hipotetycznej genealogii toponimicznego obrazu Połoczczyzny wywodzącego się z mapy Pacholowieckiego. Po trzecie wreszcie, próba pokazania poprzez nazewnictwo, w jaki sposób przebiegał proces kolportowania nowej wiedzy geograficznej, a zarazem kartograficznego przekazu propagandowego.

Na korpus map-tekstów, które czynię tu przedmiotem rozważań, składają się, prócz mapy Pacholowieckiego, cztery inne powiązane z nią zabytki kartograficzne. Chronologiczne pierwszeństwo ma zachowany w watykańskich papierach po legacie papieskim Antoniu Possevinie odrys mapy królewskiego dworzanina Stanisława Sulimowskiego, przedstawiający teatr działań wojennych w czasie wypraw połockiej i wielkołuцьkiej (1579–1580)⁴. Druga mapa to szeroko dyskutowana *Magni Ducatus Lithuaniae, Livoniae et Moscoviae descriptio* (*Opisanie Wielkiego Księstwa Litewskiego, Inflant i Moskwy*) Macieja Strubicza, opublikowana w kolońskim wydaniu *Polonii* Marcina Kromera w 1589 roku⁵. Trzecia to mapa Litwy (*Lithuania*) Gerarda Merkatora, zamieszczona w pośmiertnym wydaniu jego atlasu w 1595 roku⁶. Czwarta wreszcie jest szczytowym osiągnięciem kartografii polsko-litewskiej: to słynna *Mapa Wielkiego Księstwa*

„Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 157–191. Na potrzeby niniejszego studium korzystałem z egzemplarza *Descriptio Ducatus Polocensis* z Kolekcji dr. Tomasza Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, sygn. TN 2464.

⁴ Unikatowa kopia rękopiśmiennej mapy Sulimowskiego: Archivio Segreto Vaticano, Segreteria di Stato, Polonia, sygn. 15A, k. 88. Jak ustalił Karol Łopatecki (K. Łopatecki, *Okoliczności powstania i przydatność wojskowa mapy...*, s. 81, 99–100), oryginał tej mapy operacyjnej powstał na potrzeby wojenne jeszcze przed kampanią wielkołuцьką, tj. przed lipcem 1580 roku.

⁵ M. Strubicz, *Magni Ducatus Lithuaniae, Livoniae et Moscoviae descriptio*, Köln 1589. Korzystam z egz. z Kolekcji dr. Tomasza Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, sygn. TN 2456.

⁶ G. Mercator, *Lithuania*, w: *idem, Atlas sive Cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura*, Duisburg 1595, tab. XXVII. Korzystam z egz. z Ko-

Litewskiego Radziwiłłów (tzw. mapa Radziwiłłowska) opracowana przez zespół kartografów i rytowników (w tym Macieja Strubicza i Tomasza Makowskiego) na zlecenie Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, znana z drugiego jej wydania z 1613 roku⁷.

Wagi *Descriptio Ducatus Polocensis*, będącej częścią bezprecedensowego w polsko-litewskiej kartografii zamysłu i przedsięwzięcia, które Jakub Niedźwiedź celnie nazywa *Atlasem Księstwa Połockiego*, nie sposób przecenić⁸. Znany i uznany od dawna jest jej fundamentalny, choć zapośredniczony przez prace Sulimowskiego i Strubicza, wkład w obraz Połoczczyzny w kartografii europejskiej aż po wiek XVIII. Między innymi – i w sposób, jak sądzę, najtrwalszy – właśnie w aspekcie nazewnictwa. Pionierskie badania w tym zakresie są zaśługą Karola Buczka, który już w 1933 roku wskazał na filiację pomiędzy połocką mapą Pachołowieckiego (jej zaginioną wersją rękopiśmienną raczej niż rzymskim drukiem G.B. Cavalieriego) a kopią mapy S. Sulimowskiego z Tajnego Archiwum Watykańskie-

lekcji dr. Tomasza Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, sygn. TN 1127.

⁷ Najstarsze zachowane, drugie, samodzielne wydanie tej mapy ściennej, opracowanej najpewniej przez Macieja Strubicza i naszkicowanej przez Tomasza Makowskiego, gotowej już w 1599 roku i opublikowanej po raz pierwszy przed 1607, ukazało się w roku 1613 jako *Magni Ducatus Lithuaniae caeterarumque regionum illi adiacentium exacta descriptio*, wrytowane przez Hessela Gerritsza i odbite z czterech płyt miedziorytniczych w amsterdamskiej oficynie Willema Janszooona Blaeu'a (egz. w Herzogin Anna-Amalia Bibliothek w Weimarze, sygn. Kt 237-201 S). Korzystam z egzemplarza stanu drugiego mapy (1631 roku), identycznego z pierwszym pod względem obrazu Połoczczyzny: Kolekcja dr. Tomasza Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, sygn. TN 1141. Najpełniejsze i najnowsze opracowania dotyczące mapy Radziwiłłowskiej: S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012, s. 72–122; G. Schilder, *Monumenta Cartographica Neerlandica*, vol. 9: *Hessel Gerritsz (1580/81–1632). Master Engraver and Map Maker, Who 'Ruled' the Seas*, Houten 2013, s. 195–218.

⁸ Zob. J. Niedźwiedź, *Atlas Księstwa Połockiego Stanisława Pachołowieckiego (1580): propaganda, genologia i tworzenie wiedzy geograficznej*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 127–155.

go⁹. Buczek wysunął też jako pierwszy hipotezę o zależności między Pachołowieckim, choć za pośrednictwem niezachowanej mapy teatru wypraw batoriańskich Macieja Strubicza z około 1582 roku, a *Lithuaniją* Gerarda Merkatora z 1595 roku, zwracając między innymi uwagę na cechującą ją polską pisownię nazw¹⁰. Nieco więcej uwagi nazewnictwu poświęcił kontynuator dzieła Buczka, Stanisław Alexandrowicz, analizując źródła mapy Radziwiłłowskiej (1613), której autorstwo konsekwentnie przypisywał Tomaszowi Makowskiemu, malarzowi i klientowi M.K. Radziwiłła „Sierotki”. Uczony wskazywał na zasadnicze odwzorowanie w „połockiej” partii mapy Radziwiłłowskiej, z pewnymi poprawkami, znanej z mapy Pachołowieckiego hydrografii, z niektórymi jej niedoskonałościami włącznie, by wspomnieć choćby „błędny kierunek biegu i zakręty, będące wytworem fantazji rysownika” rzek Obol i Połoty czy mylną lokalizację miejscowości Plisa¹¹. W **TABLICY SYNOPTYCZNEJ (VI)**, zawierającej zestawienie niewielkiej tylko części toponimów pojawiających się aż na dziewięciu mapach (w tym Pachołowieckiego, Strubicza z 1589 roku oraz *Lithuanii* Merkatora i mapy Radziwiłłowskiej), znajdujemy osiem przykładowych nazw miejscowych spośród piętnastu wprowadzonych przez Pachołowieckiego, a których nie było na mapach jego poprzedników¹². Do *Descriptio Ducatus Polocensis* wracał

⁹ Zob. K. Buczek, *Dorobek kartograficzny wojen Stefana Batorego*, „Wiadomości Służby Geograficznej” 8 (1934), z. 3, s. 5 i n.

¹⁰ Zob. *idem*, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, „Wiadomości Służby Geograficznej” 7 (1933), z. 2, s. 87 i n.

¹¹ S. Alexandrowicz, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r. tzw. „radziwiłłowska”, jako źródło do dziejów Litwy i Białorusi*, „Studia Źródłoznawcze” 10 (1965), s. 43.

¹² Zob. *ibidem*, s. 63. Badacz ujmuje w zestawieniu następujące nazwy miejscowe z mapy Pachołowieckiego: Čašniki–Czaśniki, Dzisna, Hlybokaje–Głębokie, Jeziaryšča–Jezieryszcza, Uła–Uła, Usviaty–Uświat, Viata–Wiata i Varoničy–Woronicz. Tu i dalej, by ułatwić zlokalizowanie ich w indeksach i w części opisowej, toponimy z mapy Pachołowieckiego podaję w podwójnej wersji językowej – transkrybowanej ze współczesnej postaci białoruskiej oraz polskiej, wyjąwszy nazwy będące w obu wersjach homografami.

Alexandrowicz w swoich kolejnych pracach. Omawiając ją obszernie w artykule z 1998 roku, pisał na temat toponimii:

Znacznie lepiej wypada nazewnictwo rzek i miejscowości. Identyfikacja ich okazała się możliwa we wszystkich wypadkach, choć bywała utrudniona przez późniejszy zanik niektórych i zmianę nazw innych osiedli [...]. Dodatkowym utrudnieniem są liczne zniekształcenia nazw, czasem już przez kartografa, częściej jednak przez sztycharza¹³.

Wreszcie – w trzecim uzupełnionym wydaniu monumentalnego studium o kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego stwierdzał, w odniesieniu do *Lithuanii* Merkatora:

Przedstawiając północne ziemie Wielkiego Księstwa, posłużył się Merkator mapą Księstwa Połockiego Stanisława Pachołowieckiego (1580), z której przejął 12 miejscowości nie występujących we wcześniejszym materiale kartograficznym. Mogły one zresztą dostać się na *Lithvanię* za pośrednictwem niezachowanej a rozszerzonej redakcji mapy Strubicza¹⁴.

Krótki ten przegląd daje wystarczające wyobrażenie o niemałym zamieszaniu panującym w trudnej do rozstrzygnięcia kwestii – bezpośrednio lub zapośredniczonej zależności późniejszych map od *Descriptio Ducatus Polocensis*. W świetle dotychczasowych ustaleń i na podstawie analizy porównawczej korpusu nazewniczego na mapie Pachołowieckiego i na mapach odeń zależnych, wypada uznać za trafne przypuszczenia Karola Buczka i sprostować niektóre pokutujące po dziś w historii kartografii błędne twierdzenia Alexandrowicza.

¹³ S. Alexandrowicz, *Źródła kartograficzne do wyprawy połockiej Stefana Batorego roku 1579, w: Od armii komputowej do narodowej (XVI–XX w.)*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 1998, s. 27.

¹⁴ S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 66, przyp. 139. Wspomnianych dwanaście miejscowości to: Bielniaki–Bielniaki, Babyniły–Bobyńcze, Budawiły–Budowicze (uczony, błędnie transkrybując nazwę z mapy Pachołowieckiego jako Badonize, oznacza ją symbolem NN, *notabene* wbrew wcześniejszemu twierdzeniu o „identyfikacji we wszystkich wypadkach”), Hałubiły–Hołubicze, Jeziaryśca–Jeziaryszcze, Psuia–Psuja, Suśa–Susza, Uła–Uła, Usviaty–Uświat, Uśaća–Uśacz, Wiata–Wiata i Varoniły–Woroniecz.

Zacznę od niezbędnych precyzacji natury metodologiczno-terminologicznej. Zgodnie z nadrzędnym celem niniejszej pracy, postuluję zastosowanie do badań nad dawnymi mapami, a konkretnie nad ich często niezwykle rozbudowanymi partiami tekstowymi, z toponimią włącznie, wypróbowanych procedur krytyki tekstu, pozwalających na sformułowanie, poprzez kolacjonowanie przekazów i na podstawie błędów znaczących (łączących i dzielących poszczególne gałęzie tradycji), hipotez filiacyjnych¹⁵. Tradycję rozumiem jako ze-

¹⁵ Brakuje solidnych i nowoczesnych polskojęzycznych opracowań z zakresu tekstologii, edytorstwa naukowego czy najbardziej nas tu interesujących procedur krytyki tekstu (metoda stemmatyczna czy metoda Lachmanna). Brak również przekładów kanonicznych opracowań niemieckich, angielskich lub włoskich – choćby Paula Maasa (P. Maas, *Textkritik*, 4 Aufl., Leipzig 1960; wyd. ang.: *idem*, *Textual Criticism*, Oxford 1958; kilkunastrostronicowy fragment w przekładzie polskim: *idem*, *Krytyka tekstu. Fragmenty*, przeł. K. Sybilska, „Pamiętnik Literacki”, 85 (1994), z. 2, s. 188–206), czy rewidujących metodę Lachmanna prac Giorgia Pasqualiego (G. Pasquali, *Storia della tradizione e critica del testo*, Firenze 1988) i Sebastiana Timpanaro (S. Timpanaro, *La genesi del metodo del Lachmann*, Torino 2004; wyd. ang.: *idem*, *The Genesis of Lachmann's Method*, ed. and transl. by G.W. Most, Chicago 2005). Nie wypełniają tej luki ani polskie podręczniki Górskiego (K. Górski, *Tekstologia i edytorstwo dzieł literackich*, Toruń 2011) czy Lotha (R. Loth, *Podstawowe pojęcia i problemy tekstologii i edytorstwa naukowego*, Warszawa 2006), ani też niedawny przekład dyskusyjnego podręcznika Alfredo Stussiego (A. Stussi, *Introduzione agli studi di filologia italiana*, Bologna 2002; wyd. pol.: *idem*, *Wprowadzenie do edytorstwa i tekstologii*, przeł. M. i P. Salwa, Gdańsk 2011), przynoszący, jak wykazała Janusza Gruchała, szereg nieporozumień terminologicznych (zob. J. Gruchała, *Tekstologia wyłożona „modo Italico” (O książce Alfredo Stussiego „Wprowadzenie do edytorstwa i tekstologii”)*, „Wielogłos. Pismo Wydziału Polonistyki UJ” 2012, nr 3 (13), s. 265–272). Refleksje i dyskusje doświadczonych wydawców tekstów staropolskich, między innymi J. Gruchały, R. Grześkowiaka, A. Karpińskiego i R. Krzywego, rozsiane są po czasopismach i wydawnictwach zbiorowych – nie miejsce tu, by je referować. Na użytek proponowanej tu analizy traktuję jako modelowe zastosowanie metody stemmatycznej przez Radosława Grześkowiaka, obejmujące opis źródeł, skolacjonowanie przekazów, ustalenie tradycji tekstu i zobrazowanie jej w postaci stemmy, wreszcie próbę restytucji tekstu na przykładzie poetyckiego cyklu Kaspra Twardowskiego: R. Grześkowiak, *Komentarz edytorski, II. Uwagi do tekstu*, w: K. Twardowski, *Lekcje Kupidynowe*, wyd. R. Grześkowiak, Warszawa 1997 (Biblioteka Pisarzy Staropolskich, t. 7), s. 35–73.

spół rękopiśmiennych i drukowanych przekazów (świadców), zawierających interesujący nas tekst i powiązanych w sieć zależności filiacyjnych, z następstwem kolejnych kopii źródłowego autografu. Ustalając te zależności, posługuję się pojęciem archetypu (przekazu źródłowego, z którego wywodzi się cała tradycja tekstu), a także antygrafu czy przodka – przekazu, z którego powstał dany odpis lub odpisy. Postępując zgodnie z unowocześnioną w XX wieku przez takich filologów jak Pasquali i Timpanaro metodą Lachmanna, dokonuję krytycznej oceny przekazów, by poddać je następnie kolacjonowaniu (*collatio*): porównuję lekcje (inaczej – warianty formalne) nazw własnych na mapie Pachołowieckiego i w przekazach od niej zależnych. W toku tej procedury określam charakter błędów, jakie powstają w trakcie kopiowania antygrafu. Jedną ich grupą to błędy łączące (tzw. *Bindfehler*), czyli takie, które w dwóch lub więcej przekazach nie mogły powstać niezależnie od siebie, wolno zatem przypuścić, że przekazy te pochodzą od wspólnego przodka. Drugą grupą to błędy dzielące (*Trennfehler*): błędna lekcja cechująca przykładowy przekaz A wobec poprawnej lekcji w przekazie B pozwala wykluczyć pionową zależność B od A (kopista B nie byłby w stanie skorygować błędu antygrafu). Rezultatem jest obrazujące hipotetyczną transmisję tekstu drzewo genealogiczne, czyli stemma¹⁶.

Podejmując niniejszą próbę, mam świadomość cząstkowości tej procedury. Krytyka tekstu dawnej mapy winna współdecydować o kształcie obrazującej tradycję stemmy – nazwijmy ją roboczo *stemma chartarum*. Winna, lecz w koniecznym współdziałaniu z metodami analizy wypracowanymi przez historię kartografii, a obejmującymi geograficzną orientację mapy, jej przybliżoną skalę, siatkę zniekształceń, obecność na mapie różnego rodzaju obiektów (choćby sygnatur miejscowości) i relacje między nimi, obraz hydro-

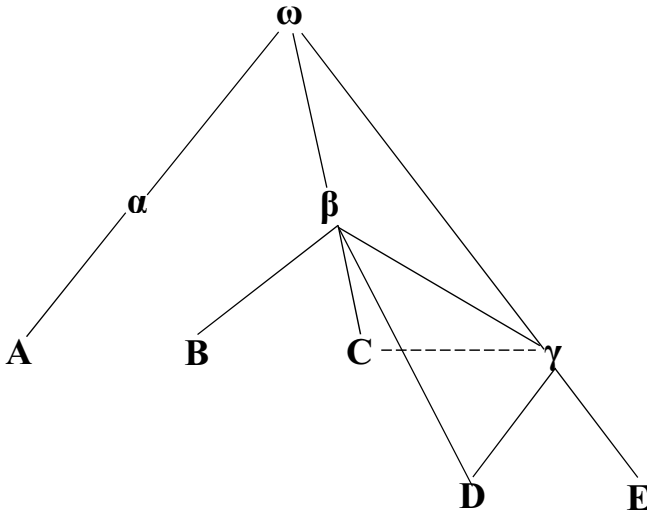
¹⁶ Mimo że termin „stemma” mógłby być potraktowany jako rzeczownik rodzaju nijakiego, będę posługiwał się nim w rodzaju żeńskim, zgodnie z modelową praktyką edyorską R. Grześkowiaka (zob. R. Grześkowiak, *Komentarz edyorską, II. Uwagi do tekstu...*, s. 44 i n.).

grafii, wreszcie wszelkie składniki ikoniczne mapy – od schematycznych przedstawień ukształtowania terenu i zalesienia, poprzez niejednokrotnie bardzo rozbudowane sceny historyczne, batalistyczne czy obyczajowe, po elementy heraldyczne i emblematyczne¹⁷. Istotą wczesnonowożytnej mapy jest znacznie ściślejsze i bogatsze niż w dzisiejszej kartografii zespolenie obrazu i tekstu: najtrafniejszą w tej mierze wydaje się proponowana przez badaczy anglosaskich, na przykład Briana Harleya, definicja mapy jako „wyobrażenia z natury retorycznego” („inherently rhetorical image”)¹⁸. Przeprowadzone analizy, zaznaczmy to raz jeszcze, dotyczą wyłącznie tradycji tekstu nazewniczego w obrębie przedstawienia Połoccczyzny i terenów bezpośrednio przyległych – tradycji wywodzącej się z mapy Pachołowieckiego, a przekazanej przez scharakteryzowane wyżej późniejsze mapy polskie i europejskie obejmujące ten obszar¹⁹. Pełne zestawienie nazw podajemy w **TABLICY SYNOPTYCZNEJ (VI)**, zaś rezultatem analizy jest poniższa stemma:

¹⁷ Wczesnonowożytną mapę ujmuje jako „emblemat kartograficzny” J. Niedźwiedz, *Atlas Księstwa Połockiego Stanisława Pachłowieckiego...*, s. 139–146.

¹⁸ J.B. Harley, *The New Nature of Maps...*, s. 37.

¹⁹ Pełna stemma *Lithuanii* Merkatora czy mapy Radziwiłłowskiej byłaby znacznie bardziej skomplikowana, o ile w ogóle możliwa do nakreślenia. Niewielką wartość przedstawiają sobą bazujące na potraktowanych z dużym uproszczeniem twierdzeniach Alexandrowicza schematy filiacyjne, zaproponowane przez Jarosława Łuczyńskiego w najnowszym, niewiele niestety wnoszącym do stanu badań kompendium historii kartografii ziem polskich. W szczególności dotyczy się to schematów odnośnie do *Lithuanii* Merkatora (J. Łuczyński, *Ziemie polskie w kartografii drugiej połowy XVI wieku*, w: S. Alexandrowicz, J. Łuczyński, R. Skrycki, *Historia kartografii ziem polskich do XVIII wieku*, Warszawa 2017, s. 108) czy „etapów rozwoju obrazu kartograficznego ziem Polski i Wielkiego Księstwa Litewskiego” w europejskiej kartografii XVI–XVII wieku (*idem*, *Rzeczpospolita na mapach kartografów zachodnioeuropejskich z XVII i pierwszej połowy XVIII w.*, w: S. Alexandrowicz, J. Łuczyński, R. Skrycki, *Historia kartografii...*, s. 149). Wynika z nich między innymi, jakoby Merkator odwzorował obraz Połoccczyzny z kolońskiej mapy Strubicza z 1589 roku (nb. pod nieistniejącym tytułem *Teatr wojen batoriańskich*) oraz z mapy *Ducatus Polocensis Pachołowieckiego* z 1579 roku (a zatem z niezachowanej wersji rękopiśmiennej). Obie te sugestie, nawet tylko w świetle analizy toponimii wymienionych map, są nie do obronienia.

Legenda

- ω** – Archetyp: oryginalna rękopiśmienna mapa Pachołowieckiego (1579)
α – Kopia mapy Pachołowieckiego wykorzystana przez G.B. Cavalieriego
β – Niezachowana rękopiśmienna mapa S. Sulimowskiego
γ – Niezachowana mapa M. Strubicza (po 1582)
A – S. Pachołowiecki, G.B. Cavalieri, *Descriptio Ducatus Polocensis* (1580)
B – Rękopiśmienna kopia mapy S. Sulimowskiego (1580)
C – M. Strubicz, *Magni Ducatus Lithuaniae, Livoniae et Moscoviae descriptio* (1581, druk 1589)
D – G. Merkator, *Lithuania* (1595)
E – T. Makowski, M. Strubicz, *Magni Ducatus Lithuaniae ... exacta descriptio* – mapa Radziwiłłowska (1613)

Wolno założyć, że pomiędzy oryginalnym szkicem Pachołowieckiego (archetyp **ω**) a opartymi na nim rękopiśmiennymi i drukowanymi mapami (**A–E**) istniały niezachowane do dziś przekazy pośrednie. Symbolem **α** oznaczam niezachowany antygraf, jakim posłużył się Cavalieri, rytując *Descriptio Ducatus Polocensis* (**A**).

Pisownia nazw na mapie Pachołowieckiego–Cavalieriego zdradza rękę rytownika niewładającego polskim i ruskim – łatwo w tej sytuacji o błędy w odczytaniu niezbyt zapewne starannych zapisów przodka. Świadczy o tym szereg lekcji, które można uznać za typowe błędy dzielące, na przykład *Budowieze* (Budavičy–Budowicze), *Crafniki* (Čašniki–Czašniki), *Holubiez* (Halubičy–Hołubicze), *Psina* (Psuja), *Vuoronec* (Varoničy–Woroniecz), *Vwiata* (Wiata), *Vuiesniczko* (Viesnick–Wiestnick), czy zupełnie już włosko brzmiące *Tawicelle* (Zaviačellie–Zaweczle)²⁰. Cechą charakterystyczną dla rzymskiego sztychu, odróżniającą go od pozostałych przekazów, jest też łacynizacja, być może z myślą o zachodnim odbiorcy, niektórych toponimów – *Braflauia* (Brasłaŭ–Brasław), *Horodcu* (Haradok–Horodek), *Polockum* (Połack–Połock), *Socolum* (Sokal–Sokół) czy *Witebcům* (Vicebsk–Witebsk). Roboczy wniosek z powyższych rozważań sformułowałbym następująco: rzymski druk Cavalieriego z 1580 roku nie wpłynął bezpośrednio na żadną z późniejszych prac kartograficznych – służyć nam może natomiast jako najpełniejszy, choć zniekształcony przekaz archetypu (ω), z którego wywodzi się równolegle tradycja zależna od prac Sulimowskiego (β) i Strubicza (γ).

²⁰ Spostrzeżenia te uchylają wątpliwości co do autorstwa rzymskiego sztychu, wymienionych tu błędów nie mógłby bowiem, jak sądzę, popełnić Tomasz Treter, któremu Alexandrowicz przypisuje jego wyrytowanie (zob. S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 96: „wysztchowana w Rzymie u Jana [!] Cavalieriego, zapewne przez Tomasza Tretera”; zob. też *ibidem*, s. 172, przyp. 367). Analogiczną pewnością miałbym również w przypadku planu *Obsidio et expugnatio munitiss[imae] arcis Polocensis (Oblężenie i zdobycie warownej twierdzy połockiej)*, wbrew opinii Alexandrowicza, jakoby był on „sporządzony przez Stanisława Pachołowieckiego, a wyrytowany [...] w warsztacie Jana Baptysty Cavalieriego (z pewnością przez Tomasza Tretera)” (*ibidem*, s. 173; S. Alexandrowicz, J. Łuczyński, R. Skrycki, *Historia kartografii ziem polskich...*, s. 269). Pod względem stylistycznym miedzioryt ten nie odbiega ani od *Opisania Księstwa Połockiego*, ani od innych analogicznych prac wyszłych spod prasy Cavalieriego, by wspomnieć choćby plan oblężenia Dieppe (*Descrizione della terra et castello di Dieppa assediata...*, 1589). Zob. G. Franczak, *Rzymski łącznik: Giovanni Battista Cavalieri (1525–1601), rytownik Hozjusza i Tretera* (w przygotowaniu).

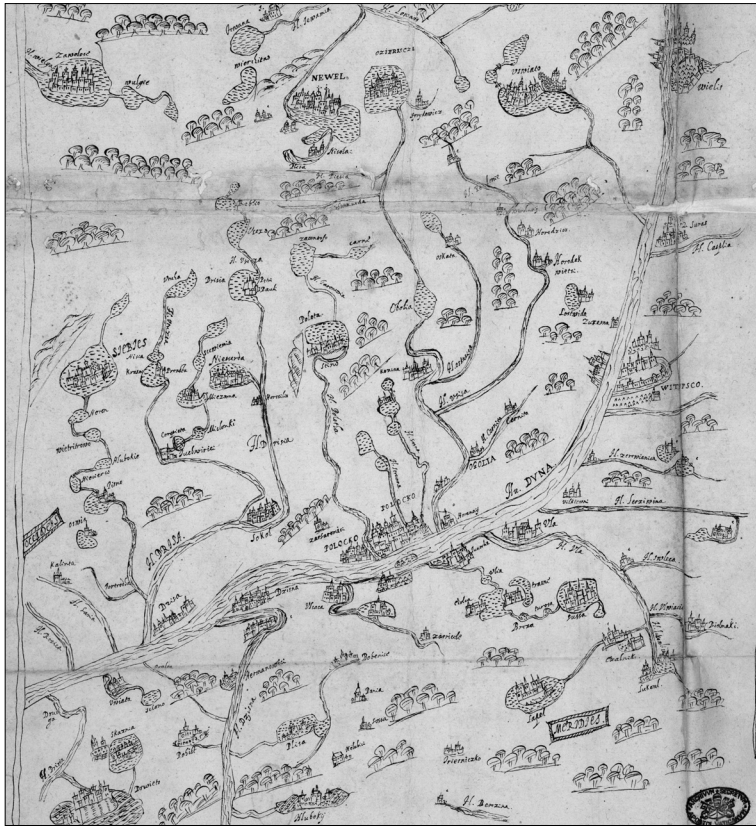
Mapa Pachołowieckiego–Cavalieriego zawiera ogółem osiemdziesiąt pięć toponimów – sześćdziesiąt siedem nazw miejscowości oraz osiemnaście rzek i jezior. Spośród map wywodzących się ze wspólnego archetypu najwięcej nazw wspólnych – aż sześćdziesiąt dwie – pojawia się na watykańskiej kopii pozbawionej tytułu mapy operacyjnej kampanii połockiej i wielkołuцьkiej Stanisława Sulimowskiego (świadek **B**, zob. il. 1). Analiza tego zespołu nazewniczego potwierdza dawne przypuszenia Karola Buczka, który pisał:

Batory nie dał oczywiście oryginału pracy Sulimowskiego, lecz jej kopię, a nie wiadomo również, czy nasz jezuita [Antonio Possevino – G.F.] tę właśnie kopię przesłał do Rzymu. Raczej przypuścić należy, że tak nie było, niestaranne bowiem wykonanie kopii watykańskiej oraz liczne przekreślenia i opuszczenia w nazwach miejscowości wskazują, że nie pochodzi ona z pierwszej ręki²¹.

Na to, że watykańska mapa (**B**) pochodzi od innego przodka (oznaczam go symbolem **β**) niż ten, z którego kopiował Cavalieri, wskazuje szereg danych. Po pierwsze, północno-zachodni i północny obszar Połoczczyzny w dorzeczu Drysy (wzdłuż szlaków wiodących z Połocka w stronę Wielkich Łuk i Pskowa) jest tu znacznie bogatszy w nazwy²². Po drugie, brakuje na niej dwudziestu trzech nazw pojawiających się na sztychu Cavalieriego. Jedno z takich opuszczeń, obejmujące wsie Zaborje–Zaborze, Čarnievičy–Czerniejewicze i Jazna–Jazno na drodze przemarszu z Głębokiego przez Plisę do Dżisny, przekonująco tłumaczy Karol Łopatecki: zdaniem białostockiego historyka informacje te, przeniesione na mapę z itinerarium planowanego marszu latem 1579 roku na Połock, były w 1581 roku niepo-

²¹ K. Buczek, *Dorobek kartograficzny...*, s. 5.

²² Nazewnictwo mapy Sulimowskiego zasługiwałoby na osobne i całościowe opracowanie. Dla przykładu wystarczy wymienić oznaczone przez Sulimowskiego, a nieobecne u Pachołowieckiego–Cavalieriego miejscowości Oświeja (*oswia*) i Lisno (*Lisno*, pojawiające się odtąd na mapach Strubicza, Merkatora, wreszcie na mapie Radziwiłłowskiej i pochodnych) oraz jeziora Nieczerico (*Niecierw*), Głyboczno (*Hlubokie*), Wiatiterwo (*wietritrowo*) i Orono (*Noron*) między miastami Dryssa a Siebieżem.

Il. 1. S. Sulimowski, rękopiśmienna mapa operacyjna kampanii połockiej i wielkołuцьkiej (Archivio Segreto Vaticano, Segreteria di Stato, Polonia, sygn. 15A, k. 88, za uprzejmą zgodą Archivio Segreto Vaticano) – fragment pokrywający się z mapą S. Pachołowieckiego

trzebne dowództwu armii polsko-litewskiej z punktu widzenia strategii, nie trzeba ich więc było umieszczać na nowej mapie²³. Po trzeciej,

²³ Zob. K. Łopatecki, *Okoliczności powstania i przydatność wojskowa mapy...*, s. 98–100.

kilkanaście toponimów ma formę zniekształconą w wyniku błędnej lektury antygrafu. Są to typowe i nader częste błędy, pojawiające się w toku kopiowania tekstów rękopiśmiennych, na przykład odczytanie minuskułowego „c” jako „t” (*Cernita* = Čarnica–Czernica), „u” jako „n” (*Psnia* = Psuia–Psuja), „k” jako „t” (*trasne* = Krasna–Krasne), czy majuskułowego „I” jako „S” (*Skaznia* = Ikaźń). Są wreszcie toponimy, które na mapie Sulimowskiego mają postać poprawniejszą w porównaniu z rzymskim wydaniem Pacholowieckiego (np. *Wiesniczko contra* błędne *Vuiesniczko*), lub też podane w formie ruskiej zamiast polskiej (np. *Hluboky contra* *Glebokie*).

Znacznie bardziej skomplikowana jest kwestia filiacji jednej z najważniejszych polsko-litewskich map tego okresu – mapy Litwy, Inflant i Moskwy Macieja Strubicza z 1589 roku (świadek C)²⁴. Kwestia ta zasługuje na nowe, pogłębione badania, choćby dlatego, że jest to jedyne zachowane dzieło sygnowane przez najwybitniejszego polskiego kartografa końca XVI wieku. Karol Buczek już w 1933 roku wysunął przypuszczenie, że mapa ta, jeśli idzie o przedstawienie Połoczczyzny, zależy od prac kartografów pracujących *a conto* wypraw batoriańskich, uznał ją też za drugą, ulepszoną wersję mapy, jaką Strubicz przygotował jeszcze przed wyprawą połocką. Buczek datował tę mapę na koniec 1579 – początek 1580 roku, ale wkrótce, wobec odkrycia watykańskiej kopii mapy Sulimowskiego, przesunął swoje datowanie na rok 1581²⁵.

Zidentyfikowano dwadzieścia siedem toponimów wspólnych dla *Magni Ducatus Lithuaniae* Strubicza (C) i rzymskiego sztychu Cavalieriego (A). Skolacjonowanie ich zdecydowanie wyklucza sugerowaną przez Alexandrowicza możliwość, by Strubicz wzorował się

²⁴ Zob. K. Buczek, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, s. 85 i n.; *idem*, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław 1963, s. 42–43; S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 62–64.

²⁵ Zob. K. Buczek, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, s. 86; *idem*, *Dorobek kartograficzny...*, s. 7; *idem*, *Dzieje kartografii polskiej...*, s. 42–43.

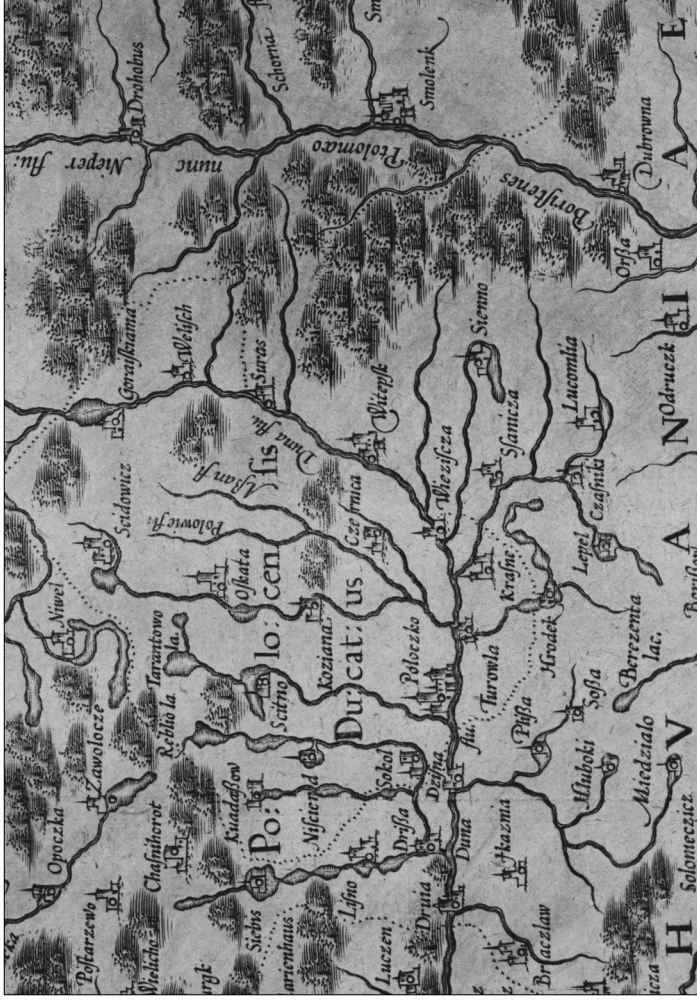
na Cavalierim²⁶. Świadczą o tym takie lekcje, jak *Hluboki* (Hlyboka-je–Głębokie), łączące mapę Strubicza z kopią mapy Sulimowskiego (świadek **B**: *Hluboky*), nie zaś z podającym polską formę *Glebokie* Pachołowieckim–Cavalierim. Uznaję zatem mapę Strubicza, zgodnie z tezą Buczka, za odrys z niezachowanej mapy Sulimowskiego (przodek **β**), nie traktując jednak tej filiacji jako rozstrzygającej. Istnieje bowiem możliwość, że kolońska mapa Litwy i Inflant, jeśli weźmiemy pod uwagę dorzecze Dźwiny, nie jest, jak sądził Buczek, drukowaną wersją rękopiśmiennej pracy Strubicza z 1581 roku, starszej i uboższej w nazewnictwo niż niezachowana mapa teatru wojen moskiewskich z 1582 (przodek **γ**). Moglibyśmy mieć mianowicie do czynienia z redukcją tej ostatniej do formatu „przełądówki” na potrzeby *Polonii* Kromera: zmodyfikować należałoby wówczas proponowaną tu stemmę, umieszczając Strubiczową *Magni Ducatus Lithuaniae [...] descriptio* obok dwóch innych odpisów przodka **δ** – *Lithuanii* Merkatora i mapy Radziwiłłowskiej (**E**).

Istnienie mapy, którą oznaczam symbolem **γ**, przekonująco uzasadnił Buczek²⁷. Była to, zgodnie z argumentacją opartą na drobiazgowej analizie treści mapy Litwy Merkatora, udoskonalona i uszczegółowiona wersja wcześniejszych map Litwy i Inflant Strubicza, powstała po zakończeniu wojny z Moskwą w 1582 roku na bazie niezachowanych materiałów: rękopiśmiennej mapy Sulimowskiego (przodek **β**), z uzupełnieniami z rękopiśmiennej wersji Pachołowieckiego (archetyp **ω** lub, co bardziej prawdopodobne, jego odpis) oraz, przypuszczalnie, z innych nieznanymi nam map operacyjnych i itinerariów z wyprawy pskowskiej²⁸. Uczony stwierdzał:

²⁶ Por. S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 64.

²⁷ Zob. *idem*, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, s. 87–91. Zob. też: *idem*, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 61–64.

²⁸ Szerzej o mapach operacyjnych i itinerariach: K. Łopatecki, *Mapy w planowaniu działań operacyjnych armii polskiej i litewskiej do początków panowania Stefana Batorego*, „Terminus” 19 (2017), z. 3 (44), s. 567–607.

Il. 2. M. Strubicz, *Magni Ducatus Lithuaniae, Livoniae et Moscoviae descriptio*, Köln 1589 (Kolekcja dr. Tomasz Nie-wodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, sygn. TN 2456, za uprzejmą zgodą Muzeum) – frag-ment obejmujący Księstwo Połockie

Podczas [...] gdy na wcześniejszej redakcji mapy teatru wojny było w granicach Wielkiego Księstwa tylko 99 miejscowości, to na późniejszej jest ich tu już 190, z czego tylko 37 spotykamy również na mapach z przed 1576 r. Radykalnie także zmienił Strubicz rysunek sieci wodnej. W dorzeczu Dźwiny uderza przede wszystkim zmiana górnego biegu rzeki głównej na pd.-zach., podczas gdy na dawniejszej redakcji i u Pachołowieckiego płynęła ona w tej części ku pd. Pomnożona i przerobiona, w porównaniu do tych map, sieć wodna w zadźwińskiej części ziemi połockiej zdaje się wskazywać również na istnienie innych, prócz mapy Pachołowieckiego, materiałów kartograficznych dla tego obszaru²⁹.

Jeśli przyrzeć się bliżej korpusowi nazewnictwu obszaru Połoczczyzny i krain przyległych na kolońskiej mapie Strubicza (świadek C; il. 2) i *Lithuanii* Merkatora z 1595 roku (świadek D; il. 3), przypuszczenia Buczka okazują się trafne. Po pierwsze, wszystkich dwadzieścia siedem nazw wspólnych dla drukowanej mapy Strubicza (C) i szychu Pachołowieckiego–Cavalieriego (A) pojawia się również na mapie Merkatora (D). Tylko trzy z nich – *Druia*, *Lepel* i *Turowla* – mają identyczny zapis. Osiem inskrypcji ma taką samą postać na mapach Merkatora i Strubicza, różnią się jednak one od zapisów na mapie Pachołowieckiego³⁰. Kolejnych dziewięć to u Strubicza i Merkatora formy różniące się jedynie grafia³¹. Trzy dalsze odsyłają do wspólnego przodka³². Najciekawsze – a zarazem decydujące – są cztery nazwy u Merkatora stanowiące typowe błędy dzielące wobec form na mapie Strubicza: *Bracziaw*, *Hiuboki*, *Fkaznia* i *Wifciczsa* zamiast poprawnych *Braczlaw*, *Hluboki*, *Ikaznia* oraz *Wieżiczsa*. Nie znaczy to bynajmniej, że Merkator – a taki pogląd pokutuje w nowszej literaturze tematu – korzystał z kolońskiej mapy Strubicza, uzupełniając ją danymi

²⁹ K. Buczek, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, s. 89. Na temat *Lithuanii* Merkatora zob. *idem*, *Dzieje kartografii polskiej...*, s. 43–45 i S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 64–66.

³⁰ Są to toponimy: *Czafniki*, *Czernica*, *Koziana*, *Poloczko*, *Siebis*, *Sokol*, *Sośa* i *Witepjk*.

³¹ *Czernica*, *Driśa*, *Duna*, *Dzifna*, *Krafne*, *Lucomlia*, *Ojkata*, *Pliśa* i *Suras*.

³² Są to nazwy, w kolejności Strubicz (C)–Merkator (D): *Nifcierd*–*Nifcierda*, *Scitno*–*Schitno*, *Scidowicz*–*Swidowicz*.

Il. 3. G. Mercator, *Lithuania, w: idem, Atlas sive Cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura*, tab. XXVII, Duisburg 1595 (Kolekcja dr. Tomasz Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, sygn. TN 1127, za uprzejmą zgodą Muzeum) – fragment obejmujący Księstwo Połockie

z rzymskiego sztychu Pachołowieckiego–Cavalieriego³³. Oznacza to tyle, że kolońska mapa Strubicza, choć uboższa w nazwy, podaje je za swoim antygrafem zasadniczo w czystszej i poprawniejszej pisowni: błędy i warianty na mapie Merkatora mogły zresztą powstać w jego warsztacie lub pojawić się wcześniej, już na przesłanej mu kopii przodka δ . Do scharakteryzowanej tu grupy nazw trzeba dorzucić dwadzieścia pięć niepojawiających się na mapie Strubicza, a wspólnych dla *Lithuaniae* Merkatora i *Descriptio Ducatus Polocensis* Pachołowieckiego. Skupię się na trzech przykładach, dowodzących niezbicie, że Merkator nie mógł posłużyć się rzymskim sztychem Cavalieriego.

Pierwszym przykładem jest pisownia toponimu Psuja. Spośród omawianych tu map jedynie Merkator i autorzy mapy Radziwiłłowskiej podają pisownię prawidłową – *Pfuia*, kontrastującą z błędnym odczytaniem grafemu „ui” na mapach Pachołowieckiego (*Psina*) i Sulimowskiego (*Psnia*). Nieznający polskiego czy ruskiego kartograf-kopista, a takim był Gerard Merkator, nie byłby w stanie samodzielnie emendować takich błędnych lekcji nazewniczych. Podobnie, przykład drugi, nie mógłby sprostować przeniesienia hydronimu z jednego cieklu wodnego na inny. Myślę tu o nazwie *Surazicza*, którą Pachołowiecki oznacza wpadającą do Dźwiny w Surażu rzekę Kasplę: jako *Kaspla* pojawia się ona na mapie Merkatora, a wcześniej, w wariantcie *Casplia*, na mapie Sulimowskiego. Trzeci przykład dotyczy zamieszania topograficzno-nazewniczego wokół lewych dopływów Dźwiny w okolicach Witebska – Wićby i Łuczesy. Otóż Merkator oznacza nazwą Wićby (*Witepka fl.*, u Pachołowieckiego *wiczba flu.*) Łuczesę, którą z kolei Pachołowiecki podpisuje *Ruczai*

³³ J. Łuczyński, *Ziemie polskie w kartografii...*, s. 107: „Dorzecze Dźwiny zaczerpnięto [w *Lithuaniae* Merkatora – G.F.] z mapy Strubicza [tj. kolońskiej z 1589 roku – G.F.] z uzupełnieniami z mapy Stanisława Pachołowieckiego z 1579 roku (np. rzeki Widźba, Uła i inne). [...] Wykorzystał też [Merkator – G.F.] najnowsze mapy partykularne z terenu Litwy: teatru wojen z Moskwą M. Strubicza (najprawdopodobniej w nowszej, uzupełnionej wersji) i Księstwa Połockiego S. Pachołowieckiego z 1579 roku”. W rezultacie na schematach filiacyjnych (*ibidem*, s. 108–109) mapa Strubicza z 1589 roku jawi się jako bezpośrednie źródło Merkatora.

flu. Hydronim *Roßa fl.* opisuje u Merkatora Wićbę, zaś *Lucioßa fl.* (nazwa nieobecna u Pachołowieckiego) zostaje przesunięta jeszcze bardziej na południe.

Można więc uznać, że zmapowana i usiana przez Pachołowieckiego nienotowanymi wcześniej nazwami Połoczczyzna zagościła na kartach europejskich atlasów dzięki pracom Strubicza. Mapa Litwy wydawana była w atlasach Merkatora i Hondiusa od roku 1595 po rok 1636, reprodukując za Strubiczem toponimię, hydrografię, granice, a także ekshumowaną przez obie strony konfliktu w Inflantach, w doraźnych celach politycznych i propagandowych, nazwę *Polocensis Ducatus* – w akwarelowanych wersjach mapy Księstwo Połockie najczęściej wyodrębniano z terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego inną barwą³⁴. Najbardziej wpływową kartograficzną reprezentacją terytorium Litwy stała się jednak na cały wiek XVII i XVIII inna mapa – Radziwiłłowska *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego* (świadek **D**) z 1613 roku. Toponimią tego pierwszorzędnego zabytku zajął się Michaił Spiridonaŭ w swych dwóch znakomitych pracach, będących do pewnego stopnia inspiracją dla proponowanej niżej partii indeksowo-opisowej. Białoruski historyk nie uwzględnił jednak w swoich badaniach źródłowej, choć zapośredniczonej roli mapy Pachołowieckiego³⁵. W polskiej literaturze tematu natomiast

³⁴ Językowymi strategiami konstruowania komunikatu propagandowego na mapie Pachołowieckiego zajmują się w artykule: G. Franczak, *Polotia recepta. Mapa Księstwa Połockiego jako tekst propagandowy* (w przygotowaniu).

³⁵ Zob. М. Спірыдонаў, *Беларусь на карце Вялікага Княства Літоўскага 1613 г.*, „Гістарычны Альманах” 8 (2003), s. 3–55. W opisowym alfabetycznym indeksie nazw, z wyłączeniem hydronimów, uczony uwzględnił niestety wyłącznie miejscowości znajdujące się w granicach dzisiejszej Białorusi (zob. *ibidem*, s. 13–33: *Дадатак 2 – Спіс населеных пунктаў Беларусі, што абазначаны на карце ВКЛ 1613 г.*, з дадатковымі гістарычнымі данымі). Mamy tu trzydzieści toponimów pokrywających się z mapą Pachołowieckiego. Są to (w nawiasie numer porządkowy indeksu Spiridonaŭa): Babyńczy–Bobyńcze (19), Brasłaŭ–Brasław (33), Ciotča–Ciotcza (320), Čaśniki–Czaśniki (330), Druja (110), Dzisna (100), Haradok–Horodek (78), Hlybokaje–Głębokie (85), Ikaźn (136), Jeziaryšča–Jezieryszcze (118), Kamień (146), Kaziany–Koziany (143), Lukoml–Łukoml (186), Nieščarda–Nie-

o rzekomej bezpośredniej zależności mapy Radziwiłłowskiej w zakresie przedstawienia Połoczczyzny od *Descriptio Ducatus Polocensis* Pachołowieckiego pisał Alexandrowicz:

Zupełnie inaczej potraktowana została mapa księstwa połockiego, sporządzona przez Pachołowieckiego. Dzięki dużej skali (około 1 : 700 000), a co za tym idzie bogactwu szczegółów, mogła ona stanowić podstawę dla odpowiedniej partii mapy Makowskiego. Że taką rolę odegrała, wskazuje porównanie występujących na obszarze województwa połockiego i w jego sąsiedztwie miejscowości i sieci wodnej. Spośród 40 miejscowości na tej partii mapy Makowskiego, 33 były już oznaczone u Pachołowieckiego, a tylko siedem wprowadził Makowski. Jednak pracę Pachołowieckiego wykorzystał on krytycznie. Uległy poprawieniu nazwy, bardzo często zniekształcone przez sztycharza mapy Pachołowieckiego. [...] Zasługuje na uwagę, że oznaczone na mapie Makowskiego położenie topograficzne twierdz Koziana, Sitna, Sokoła, Suszy i Turowli z grubsza odpowiada szczegółom ich sytuacji na rysunkach (planikach) dołączonych do mapy Pachołowieckiego. Wskazuje to na sumienność, z jaką Makowski wykorzystywał dostępne materiały kartograficzne i ikonograficzne³⁶.

Wolno oczywiście założyć, że autorzy mapy Radziwiłłowskiej mieli do dyspozycji również sztych Pachołowieckiego–Cavalieriego. Analiza toponimii wskazuje jednak, że poprawiając nazewnictwo obraz Połoczczyzny, posługiwali się oni raczej rękopiśmiennymi materiałami Sulimowskiego (przodek β lub jego odpis) oraz – rzecz

szcherda (224), Pahost–Pohost (227), Plisa (247), Polack–Połock (250), Psuja (255), Sianno–Sienno (304), Sitna–Sitno (202), Sokal–Sokół (285), Stary Liepiel–Lepel (295), Suraż–Suraż (300), Suša–Susza (302), Turoŭlia–Turowla (308), Ula–Ułła (61), Varoničy–Woroniecz (43), Vicebsk–Witebsk (52), Vierchniadzvinśk–Drys-sa (47) i Voskata–Oskato (58). Autor podaje przy każdej miejscowości datę najstarszej wzmianki i krótki wykaz źródeł historycznych. Dodatkowym materiałem jest tabela nazw podająca toponim transkrybowany z mapy i jego współczesne odpowiedniki białoruski i rosyjski (brak odpowiedników polskich. Zob. *ibidem*, s. 34–42: *Дадатак 3 – Спаланізаваныя назвы населеных пунктаў Беларусі, што абзначаны на карце ВКЛ 1613 г.*).

³⁶ S. Alexandrowicz, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego...*, s. 43. Ustalenia te powtórzył uczony słowo w słowo niemal pół wieku później: *idem*, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 96–97.

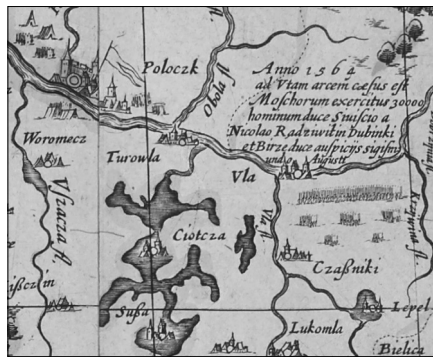
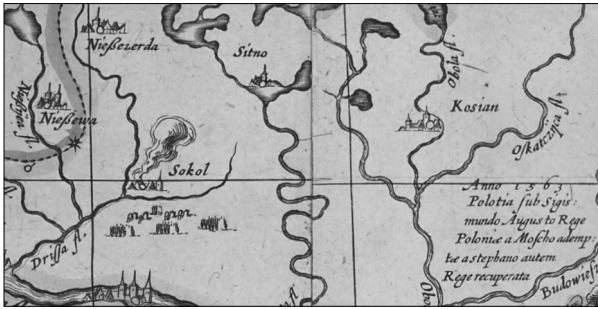
naturalna, zważywszy jego udział w redagowaniu dzieła – mapą Strubicza z 1582 roku (przodek γ). Spośród czterdziestu pięciu nazw wspólnych dla mapy Pacholowieckiego–Cavalieriego i Radziwiłłowskiej tylko cztery nie figurują na watykańskiej kopii Sulimowskiego³⁷. Równie znaczące wydaje się porównanie z toponimią kolońskiej mapy Strubicza z 1589 roku (świadek **C**). Na mapie Radziwiłłowskiej brak zaledwie sześciu nazw: osady Czernica nad noszącym tę samą nazwę prawym dopływem rzeki Budowieść, zamku Krasne (!), Siebieża, oraz mniejszych miejscowości Szto (u Strubicza *Soſta*), Swirydowicze (*Scidowicz*; *Swidowicz* u Merkatora) i Wiażyszcz (Wieżiczka). Z kolei dwadzieścia cztery nazwy nieobecne na drukowanej mapie Strubicza (**C**) potwierdzone są bez wyjątku przez drugi przekaz wywodzący się od antygrafu β (świadek **B** – watykańska mapa Sulimowskiego)³⁸, mapę Merkatora (**D**)³⁹, lub wreszcie – aż szesnaście – przez obydwie te źródła⁴⁰. Zaproponowana tu filiacja wydaje się w świetle tych faktów najbardziej prawdopodobna.

³⁷ Są to miejscowości Sienno i Woroniecz (nb. na mapie Radziwiłłowskiej w błędnej postaci *Woromecz*) oraz rzeki Obol (*Obola fl.*) i Łuczesa (*Luczofa fl.*).

³⁸ Są to trzy toponimy: Ciotča–Ciotcza (u Sulimowskiego *Ciotca*), Haradok–Horodek (*Horodek wietsi* [= *więtszy*]) oraz Pahost–Pohost (*Pohist*).

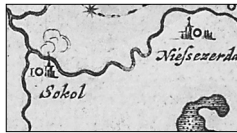
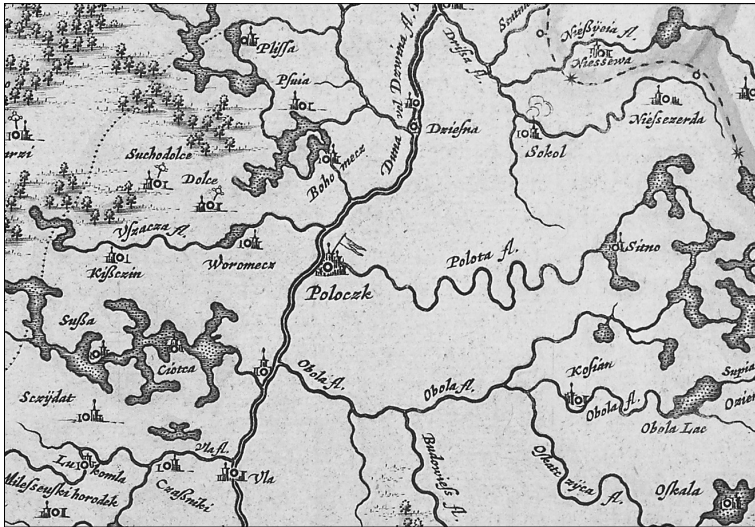
³⁹ Pięć toponimów: Budawičy–Budowicze (*Budowice* u Merkatora – hydronim *Budowiefz fl.* na mapie Radziwiłłowskiej), rz. Lučosa–Łuczesa (*Lucioſta fl.* – *Luczofa fl.*), rz. Obał–Obol (*Obolia fl.* – *Obola fl.*), Varoničy–Woroniecz (*Woronocz* – błędne *Woromecz*) i rz. Vičba–Wičba (*Witepka fl.* – *Widzba fl.*).

⁴⁰ Są to nazwy (lekcje w kolejności: Sulimowski–Merkator–mapa Radziwiłłowska): Babyničy–Bobyńcicze (*Bobenice–Bobenicz–Bohomecz*!), rz. Biarezina–Berezyna (*fl. Berezina–Bereznia fl.!*–*Berezina fl.*), rz. Čarniaŭka–Czerniawka (*fl. oskacica–Ofkata fl.–Ofkaczycza fl.*), rz. Drysa (*fl. Drisia* i *FL. DRISA–Driſa fl.–Driſa fl.*), rz. Dzisna (*fl. Dzisna–Dziſna fl.–Dziefna fl.!*), Jeziaryšča–Jezieryszcze (*OZIERISCZI–Oczerczycze!*–*Ozierzyščia*), rz. Kasplia–Kaspla (*fl. Casplia–Kaspla fl.–Caſpla fl.*), rz. Krywinka–Krywina (*fl. krziwina–Krziwina fl.–Krzywina fl.*), jez. Obal–Obol (*Obolia–Obolia lac.–Obola lac.*), rz. Palata–Połota (*fl. Polotha–Polotha fl.–Polota fl.*), Psuja (*Psnia!*–*Pſuia–Pſuia*), zamek Suša–Susza (*Sussa–Saſa!*–*Suſa*), Ula–Ułła (*Ula–Vla–Vla*), rzeka i miasto Ušača–Uszcz (*Uſsaca–Uſaczca–Vſzczaca fl.*), Uswiaty–Uświat (*uswiath–Uſwiat–Vswiach!*) oraz rz. Uświača–Uświata (*fl. Vſwiacica–Uſwiatczica fl.–Viwiatczycza!*).

Il. 4–5. M. Strubicz, T. Makowski, *Magni Ducatus Lithuaniae caeterarumque regionum illi adiacentium exacta descriptio*, Amsterdam 1613 [1631] (Kolekcja dr. Tomasza Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, sygn. TN 1141, za uprzejmą zgodą Muzeum) – fragmenty

Na podstawie przeprowadzonych analiz można stwierdzić, że mapa Pacholowieckiego nie miała bezpośredniego wpływu na mapę Merkatora, choć miała wpływ na Sulimowskiego i Strubicza, z prac których korzystał Merkator. Przede wszystkim jednak oddziaływała na mapę Radziwiłłowską a przez nią na obraz Połocczyny i północnego pogranicza litewsko-rosyjskiego w kartografii europejskiej XVII i XVIII wieku. Na długo po zdobyciu i spaleniu w latach 1579–1580 twierdz Iwana IV Groźnego na ziemi połockiej – Kozian, Krasnego, Nieszczzerdy, Sitna, Sokoła, Suszy i Turowli – ich nazwy, niektóre

Il. 6–7. J. Blaeu, *Magni Ducatus Lithuaniae et regionum adiacentium exacta descriptio*, Amsterdam 1648 (Kolekcja dr. Tomasza Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, sygn. TN 1130, za uprzejmą zgodą Muzeum) – fragmenty

opatrzone na mapie historycznymi notatkami (zob. il. 4 i 5), gościły jeszcze, począwszy od przeróbki z 1648 roku, w atlasach Joana Blaeu'a (zob. il. 6 i 7)⁴¹, a w XVIII stuleciu, dzięki mapie Jana Nie-

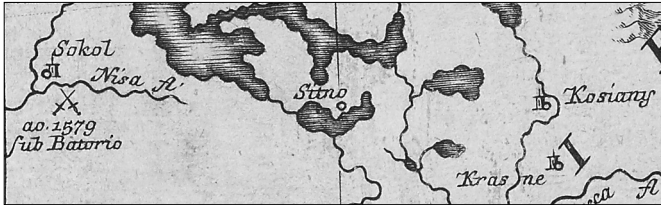
⁴¹ J. Blaeu, *Magni Ducatus Lithuaniae et regionum adiacentium exacta descriptio* (1648). Korzystam z egz. z Kolekcji dr. Tomasza Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, sygn. TN 1130.

przeckiego z 1749 roku, w atlasach spadkobierców J.B. Homanna⁴². Przez wiele lat po rzezi zdobytego przez wojska Batorego Sokoła, na mapach Litwy z nieistniejącej dawno twierdzy wciąż unosił się dym pożaru.

*

Niniejsza próba indeksacji i opisu korpusu nazewniczego *Descriptio Ducatus Polocensis* nie przynosi definitywnego rozwiązania wszystkich problemów związanych z tożsamością i położeniem każdej z oznaczonych i nazwanych na mapie miejscowości. Postanowiliśmy uznać za podstawową współczesną białoruską formę nazewniczą w transkrypcji na łacinę. Nie udało się ustalić ponad wszelką wątpliwość tożsamości wszystkich toponimów. Zaproponowano dwie identyfikacje hipotetyczne (Budawičy–Budowicze, Hałomysł–Hołomysł), pod znakiem zapytania stoi również dokładne umiejscowienie twierdz Krasny–Krasne i Nieščarda–Nieszczarda, osad dziś nieistniejących, a poświadczonych w źródłach historycznych i kartograficznych (Kaliucina–Kolucino, Mały Haradok–Horodek Mały i Svirydavičy–Swirydowicze), wreszcie nazw miejscowych poświadczonych w hydronimach (Čarnica–Czernica oraz Maryniec) – wszystkie te nazwy wyróżniono w indeksach asteriskiem. Co się tyczy hydronimów, wyznaczających schematycznie nakreśloną sieć wodną Połoczczyzny, stwierdzono przypadki przeniesienia nazwy mniejszego dopływu na główny ciek wodny przedstawiony na mapie – *Surazicza* → *Kasplia* (r.)–*Kaspla*, *Vswiaczicza* → *Ušviača* (r./m.)–*Ušwiata* oraz poświadczone w źródłach nazwy dawne – *Oskaczicza* → *Čarniaŭka* (r.)–*Czerniawka*, *Ruczai* → *Lučosa* (r.)–*Łuczesa*, *Zerwaničza* → *Čarnahosnica* (r.)–*Czarnogostnica*. Stwierdzono wreszcie na-

⁴² J. Nieprzecki, J.T. Mayer, *Magni Ducatus Lituaniae in suos Palatinatus et Districtus Divisus: Carte du Grand Duché de Lituaniae*, Nürnberg 1749. Korzystam z egz. z Kolekcji dr. Tomasza Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, sygn. TN 1157.

Il. 8–9. J. Nieprzecki, J.T. Mayer, *Magni Ducatus Lituaniae in suos Palatinatus et Districtus Divisus: Carte du Grand Duché de Lituaniae*, Nürnberg 1749 (Kolekcja dr. Tomasza Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, sygn. TN 1157, za uprzejmą zgodą Muzeum) – fragmenty

zewniczy błąd kartografa lub rytownika: jest to przypadek toponimu *Strzezewo* → *Stryżawa*–*Stryżewo*, umieszczonego przy lewym zamiast przy prawym dopływie rz. Uły – Świeczy, blisko ujścia której widnieje z kolei pozbawiona nazwy miejscowość.

W naszym zamyśle cztery uzupełniające się indeksy umożliwić mają wszechstronne korzystanie z mapy Pachołowieckiego. **INDEKS PODSTAWOWY (I)** zawiera zestawienie nazwy transliterowanej z postaci występującej na mapie (**N. translit.**) z jej transkrypcją (**N. transkr.**) oraz nazwami w wersji polskiej, rosyjskiej i białoruskiej. Białoruska postać nazewnicza – w transkrypcji odpowiadającej standardom współczesnych normatywnych kompendiów białoruskich – stanowi podstawę części opisowej (**V**): z wyjątkiem dwóch nazwanych na mapie miast, leżących dziś w granicach Federacji Rosyj-

skiej (Siebież → Siebież i Uświat → Usviaty), wszystkie miejscowości, rzeki i jeziora znajdują się na terenie dzisiejszej Białorusi⁴³. **INDEKS NAZW TRANSLITEROWYCH Z TRANSKRYPCJĄ BIAŁORUSKĄ (II)** odsyła bezpośrednio od nazwy transliterowanej z mapy do części opisowej (V). Dalej następuje **INDEKS BIAŁORUSKO-ROSYJSKI (III)** – rosyjska postać nazewnicza odsyła, tu i w części opisowej, od każdej nazwy miejscowej, z wyłączeniem nazw rzek oraz miejscowości o niewiadomym położeniu, do aktualnej mapy drogowej obwodu witebskiego (3...³⁶ АББГ)⁴⁴. Ostatni ze skorowidzów to odsyłający od transkrybowanych nazw białoruskich, a tym samym od części opisowej do polskiej postaci nazewnicznej **INDEKS BIAŁORUSKO-POLSKI (IV)**.

Przy opracowywaniu indeksów i opisów posłużono się, prócz niezastąpionego *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego*⁴⁵ oraz szesnasto- i siedemnastowiecznych map Polski i Litwy, najnowszymi białoruskimi kompendiami historycznymi i nazewnicznymi⁴⁶,

⁴³ Normatywne kompendia to, w zakresie toponimów: *Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь: Віцебская вобласць. Нарматыўны даведнік*, У.М. Генкін, І.Л. Капылоў, В.П. Лемцюгова, пад рэд. В.П. Лемцюгвай, Мінск 2009; hydronimów: *Блакітная кніга Беларусі: Энцыклапедыя*, рэдкал. Н.А. Дзісько, М.М. Курловіч, Я.В. Малашэвіч і інш., маст. В.Г. Загародні, Мінск 1994.

⁴⁴ *Витебская Область. Атлас автомобильных дорог*, Минск 2013 [skala: 1 : 200 000].

⁴⁵ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 1–15, Warszawa 1880–1914; korzystam z wersji on-line: http://dir.icm.edu.pl/Słownik_geograficzny (dostęp: 17.07.2017).

⁴⁶ Oprócz wymienionych wyżej leksykonów, korzystaliśmy z następujących prac: *Вялікае Княства Літоўскае: Энцыклапедыя, рэдкал.* Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; маст. З.Э. Герасімовіч, 2-е выд., т. 1–3, Мінск 2007–2010; *Города, местечки и замки Великого Княжества Литовского. Энциклопедия*, председ. Т.В. Белова, гл. ред. В.П. Саламаха, Минск 2009; *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, рэдкал. Г.П. Пашкоў і інш., маст. Э.Э. Жакевіч, т. 1–6, Мінск 1994–2003. Niezwykle użyteczna jest też mapa historyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego Michała Spiridona (М. Спірыдонаў, *Беларусь у другой палове XVI ст.*, карта 1 : 1 500 000, w: *Нацыянальны атлас Беларусі*, Мінск 2002, s. 266–267)

a także źródłami internetowymi – między innymi pomocną w ustaleniu położenia miejscowości wikimapią (<http://wikimapia.org>), polsko-białorusko-rosyjską stroną <http://radzima.net>, zawierającą zindeksowane na podstawie dawnych map i spisów dane miejscowości z terenów Litwy i Białorusi, czy wreszcie cennym sprawozdaniem Instytutu Historii Petersburskiego Uniwersytetu Państwowego (SPBGU) z wyprawy badawczej mającej na celu odnalezienie i opisanie pozostałości drewnianych zamków Iwana IV Groźnego w ziemi połockiej⁴⁷.

Bibliografia

- Блакiтная кнiга Беларусi: Энциклапедыя*, рэдкал. Н.А. Дзiсько, М.М. Курло-вiч, Я.В. Малашэвiч i iнш., маст. В.Г. Загароднi, Мiнск 1994.
- Вялiкае Княства Лiтоўскае: Энциклапедыя*, рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) i iнш.; маст. З.Э. Герасiмовiч, 2-е выд., т. 1–3, Мiнск 2007–2010.
- Города, местечки и замки Великого Княжества Литовского. Энциклопедия*, председ. Т.В. Белова, гл. ред. В.П. Саламаха, Минск 2009.
- Иван Грозный – завоеватель Полоцка (новые документы по истории Ливонской войны)*, сост., подгот. к публ., вступ. ст. В.Ю. Ермак, описание рукописи К.Ю. Ерусалимский, послесл. А.И. Филюшкин, „Три столетия Восточной Европы (XV–XVII вв.). Серия изданий источников”, т. 1, Санкт-Петербург 2014.
- Назвы населеных пунктаў Рэспублiкi Беларусь: Вiцебская вобласць. Нарматыўны даведнiк*, У.М. Генкiн, I.Л. Капылоў, В.П. Лемцiгова, пад рэд. В.П. Лемцiговай, Мiнск 2009.

opatrzonej wykazem miejscowości (brak hydronimów) w podwójnej wersji – historycznej („ruskiej”, a w ich braku współczesnej białoruskiej) oraz białoruskiej.

⁴⁷ А.И. Филюшкин, А.Н. Лобин, А.В. Кузьмин, И.А. Прохоренков, П.А. Толмачев, Д.А. Бессуднов, К.С. Жарикова, *Полоцкая земля как контактная зона при Иване Грозном, 1563–1579 гг. – экспедиция 18–25 июля 2015 г.*, <http://history.spbu.ru/nauka/nauchnye-tsentry/285-rgnf-pogranichie-2015/ekspeditsii/910-polotskaya-zemlya-kak-kontaktnaya-zona-pri-ivane-groznom-1563-1579-gg-ekspeditsiya-18-25-iyulya-2015-g.html> (dostęp: 27.08.2017).

- Писцовая книга Полоцка и Полоцкого повета*, w: *Писцовые книги Московского государства*, ч. 1, отд. 2, под ред. Н.В. Калачева, Санкт-Петербург 1877, s. 421–566.
- Спірыдонаў М., *Беларусь на карце Вялікага Княства Літоўскага 1613 г.*, „Гістарычны Альманах” 8 (2003), s. 3–55.
- Спірыдонаў М., *Беларусь у другой палове XVI ст.*, карта 1 : 1 500 000, w: *Нацыянальны атлас Беларусі*, Мінск 2002, s. 266–267.
- Филюшкин А.И., Лобин А.Н., Кузьмин А.В., Прохоренков И.А., Толмачев П.А., Бессуднов Д.А., Жарикова К.С., *Полоцкая земля как контактная зона при Иване Грозном, 1563–1579 гг. – экспедиция 18–25 июля 2015 г.*, <http://history.spbu.ru/nauka/nauchnye-tsentry/285-rgnf-pogranichie-2015/ekspeditsii/910-polotskaya-zemlya-kak-kontaktnaya-zona-pri-ivane-groznom-1563-1579-gg-ekspeditsiya-18-25-iyulya-2015-g.html> (dostęp: 27.08.2017).
- Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, рэдкал. Г.П. Пашкоў і інш., маст. Э.Э. Жаквіч, т. 1–6, Мінск 1994–2003.
- Alexandrowicz S., *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012.
- Alexandrowicz S., *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r. tzw. „radziwiłłowska”, jako źródło do dziejów Litwy i Białorusi*, „Studia Źródłoznawcze” 10 (1965), s. 33–67.
- Alexandrowicz S., *Źródła kartograficzne do wyprawy połockiej Stefana Batorego roku 1579*, w: *Od armii komputowej do narodowej (XVI–XX w.)*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 1998, s. 17–43.
- Alexandrowicz S., Łuczyński J., Skrycki R., *Historia kartografii ziem polskich do XVIII wieku*, Warszawa 2017.
- Blaeu J., *Magni Ducatus Lithuaniae et regionum adiacentium exacta descriptio*, Amsterdam 1648, Kolekcja dr. Tomasza Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, sygn. TN 1130.
- Buczek K., *Dorobek kartograficzny wojen Stefana Batorego*, „Wiadomości Służby Geograficznej” 8 (1934), z. 3, s. 3–16.
- Buczek K., *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław 1963.
- Buczek K., *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, „Wiadomości Służby Geograficznej” 7 (1933), z. 2, s. 69–121.
- Franczak G., *Atlas Księstwa Połockiego Stanisława Pachotowieckiego z 1580 roku – transkrypcja i przekład*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 61–74.
- Franczak G., *Polotia recepta. Mapa Księstwa Połockiego jako tekst propagandowy* (w przygotowaniu).
- Franczak G., *Rzymski łącznik: Giovanni Battista Cavalieri (1525–1601), rytownik Hozjusza i Tretera* (w przygotowaniu).
- Górski K., *Tekstologia i edytorstwo dzieł literackich*, Toruń 2011.

- Gruchała J., *Tekstologia wyłożona „modo Italico” (O książce Alfredo Stussiego „Wprowadzenie do edytorstwa i tekstologii”)*, „Wielogłos. Pismo Wydziału Polonistyki UJ” 2012, nr 3 (13), s. 265–272.
- Grześkowiak R., *Komentarz edytorski, II. Uwagi do tekstu*, w: K. Twardowski, *Lekcje Kupidynowe*, wyd. R. Grześkowiak, Warszawa 1997 (Biblioteka Pisarzy Staropolskich, t. 7)
- Harley J.B., *The New Nature of Maps. Essays in the History of Cartography*, ed. by P. Laxton, Baltimore 2001.
- Kozica K., *Charakterystyka prac kartograficznych Stanisława Pacholowieckiego (1580)*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 37–59.
- Loth R., *Podstawowe pojęcia i problemy tekstologii i edytorstwa naukowego*, Warszawa 2006.
- Łopatecki K., *Mapy w planowaniu działań operacyjnych armii polskiej i litewskiej do początków panowania Stefana Batorego*, „Terminus” 19 (2017), z. 3 (44), s. 567–607.
- Łopatecki K., *Okoliczności powstania i przydatność wojskowa mapy Descriptio Ducatus Polocensis Stanisława Pacholowieckiego (1580)*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 75–126.
- Łopatecki K., *Ryciny prezentujące kampanię połocką 1579 roku jako jednolita kompozycja kartograficzna*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 157–191.
- Łuczynski J., *Rzeczpospolita na mapach kartografów zachodnioeuropejskich z XVII i pierwszej połowy XVIII w.*, w: S. Alexandrowicz, J. Łuczynski, R. Skrycki, *Historia kartografii ziem polskich do XVIII wieku*, Warszawa 2017, s. 126–149.
- Łuczynski J., *Ziemie polskie w kartografii drugiej połowy XVI wieku*, w: S. Alexandrowicz, J. Łuczynski, R. Skrycki, *Historia kartografii ziem polskich do XVIII wieku*, Warszawa 2017, s. 83–110.
- Maas P., *Krytyka tekstu. Fragmenty*, przeł. K. Sybilska, „Pamiętnik Literacki” 85 (1994), z. 2, s. 188–206.
- Maas P., *Textkritik*, 4 Aufl., Leipzig 1960.
- Maas P., *Textual Criticism*, Oxford 1958.
- Makowski T., Strubicz M., *Magni Ducatus Lithuaniae caeterarumque regionum illi adiacentium exacta descriptio*, Amsterdam 1613, egz. Herzogin Anna-Amalia Bibliothek w Weimarze, sygn. Kt 237-201 S.
- Makowski T., Strubicz M., *Magni Ducatus Lithuaniae caeterarumque regionum illi adiacentium exacta descriptio*, [Amsterdam 1631], egz. z Kolekcji dr. Tomasza Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, sygn. TN 1141.
- Mercator G., *Lithuania*, w: *idem, Atlas sive Cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura*, Duisburg 1595, tab. XXVII, egz. z Kolekcji dr. Tomasza Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, sygn. TN 1127.

- Niedźwiedz J., *Atlas Księstwa Połockiego Stanisława Pachołowieckiego (1580): propaganda, genologia i tworzenie wiedzy geograficznej*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 127–155.
- Nieprzecki J., Mayer J. T., *Magni Ducatus Lituaniae in suos Palatinatus et Districtus Divisus: Carte du Grand Duché de Lituaniae*, Nürnberg 1749, egz. z Kolekcji dr. Tomasza Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, sygn. TN 1157.
- Pachołowiecki S., Cavalieri G.B., *Descriptio Ducatus Polocensis*, Roma 1580, egz. z Kolekcji dr. Tomasza Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, sygn. TN 2464.
- Pasquali G., *Storia della tradizione e critica del testo*, Firenze 1988.
- Schilder G., *Monumenta Cartografica Neerlandica*, vol. 9: *Hessel Gerritsz (1580/81–1632). Master Engraver and Map Maker, Who 'Ruled' the Seas*, Houten 2013.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 1–15, Warszawa 1880–1914.
- Strubicz M., *Magni Ducatus Lithuaniae, Livoniae et Moscoviae descriptio*, Köln 1589, egz. z Kolekcji dr. Tomasza Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, sygn. TN 2456.
- Stussi A., *Introduzione agli studi di filologia italiana*, Bologna 2002.
- Stussi A., *Wprowadzenie do edytorstwa i tekstologii*, przeł. M. i P. Salwa, Gdańsk 2011.
- Sulimowski S., [Rękopiśmienna mapa operacyjna kampanii połockiej i wielkołuckiej], *Archivio Segreto Vaticano, Segreteria di Stato, Polonia*, sygn. 15A, k. 88.
- Timpanaro S., *La genesi del metodo del Lachmann*, Torino 2004.
- Timpanaro S., *The Genesis of Lachmann's Method*, ed. and transl. by G.W. Most, Chicago 2005.
- Twardowski K., *Lekcje Kupidynowe*, wyd. R. Grześkowiak, Warszawa 1997 (Biblioteka Pisarzy Staropolskich, t. 7).

I. INDEKS PODSTAWOWY

N. translit.	N. transkr.	N. polska	N. rosyjska	N. białoruska	N. białoruska transkr. → Opis
<i>Bereze</i>	Bereze	Berezowo	Берёзово	Бярозава	Biarozava
<i>Berezina flu.</i>	Berezina flu<vius>	Berezyna (rz.)	Березина (р.)	Бярэзіна (р.)	Biaezina (r.)
<i>Bielniaki</i>	Bielniaki	Bielniaki	Бельяки	Бельякі	Bielniaki
<i>Bobonice</i>	Bobonice	Bobynicze	Бобыничы	Бабынічы	Babyniçu
<i>Braslawia</i>	Braslawia	Braslaw	Браслав	Браслаў	Braslaŭ
<i>Budowieze</i>	Budowieze	Budowicze*	Будовичи*	Будавічы*	Budawičy*
<i>Crasniki</i>	Crasniki	Czaśniki	Чашники	Чашнікі	Čaśniki
<i>Czernicza</i>	Czernicza	Czernica (m.)*	Черница (м.)*	Чарніца (м.)*	Čarnica (m.)*
<i>Czernicza flu.</i>	Czernicza flu<vius>	Czernica (rz.)	Черница (р.)	Чарніца (р.)	Čarnica (r.)
<i>Czerniewice</i>	Czerniewice	Czerniewicze	Черневичи	Чарневічы	Čarniewičy
<i>Cziotcza</i>	Cziotcza	Ciotcza	Тётча	Цётча	Ciotča
<i>Domniki</i>	Domniki	Domniki	Домники	Домнікі	Domniki
<i>Druia</i>	Druia	Druja	Друя	Друя	Druja
<i>Druia flu.</i>	Druia flu<vius>	Drujka (rz.)	Друйка (р.)	Друйка (р.)	Drujka (r.)
<i>Drijssa</i>	Dryssa	Dryssa (m.)	Верхнедвинск	Верхнядзвінск	Vierchniadzvinisk

<i>Drijssa flu.</i>	Dryssa flu<vius>	Dryssa (rz.)	Дрыса (р.)	Дрыса (р.)	Drysa (r.)
<i>DVNA FLV.</i>	Duna flu<vius>	Dźwina (rz.)	Западная Двина (р.)	Дзвiна (р.)	Dzwina (r.)
<i>Dzisa</i>	Dzisa	Dzisa (m.)	Дисна (м.)	Дзiсна (м.)	Dzisa (m.)
<i>Dzisa flu.</i>	Dzisa flu<vius>	Dzisa (rz.)	Дисна (р.)	Дзiсна (р.)	Dzisa (r.)
<i>fl. niscza</i>	Fl<uvius> Niscza	Niscza (rz.)	Ницца (р.)	Нiшча (р.)	Nišča (r.)
<i>Glebokie</i>	Glebokie	Głębokie	Глубокое	Глыбокае	Нлубокае
<i>Hermanowice</i>	Hermanowice	Hermanowice	Ермановичи	Германавiчы	Hermanavičy
<i>Holomisla</i>	Holomisla	Hołomyśl*	Голомысль*	Галомысль*	Halomysl*
<i>Holubiez</i>	Holubiez	Hołubiec	Голубичи	Галубiчы	Halubičy
<i>Horanij</i>	Horany	Horany	Гораны	Гараны	Harany
<i>Horodcú maius</i>	Horodcum Maius	Horodek [Wielki]	Городок	Гарадок	Haradok
<i>Horodcú minus</i>	Horodcum Minus	Horodek Mały*	Малый Городок*	Малы Гарадок*	Maly Haradok*
<i>Jasnij</i>	Jasny	Jazno	Язно	Язна	Jazna
<i>Ikaznia</i>	Ikaznia	Ikazń	Иказнь	Иказнь	Ikazń
<i>kamien</i>	Kamien	Kamień	Камень	Камень	Kamien
<i>kieluta</i>	Kieluta	Kolucino*	Калютино*	Калюціна*	Kaliucina*
<i>kosian</i>	Kosian	Koziany	Козяны	Казяны	Kaziany
<i>krasne</i>	Krasne	Krasne*	Красный*	Красны*	Krasny*

<i>Krzywina flu.</i>	Krzywina flu<vius>	Krywina (rz.)	Кривинка (р.)	Крыўinka (р.)	Крыўinka (r.)
<i>Lacus obola</i>	Lacus Obola	Obol (jez.)	Оболь (оз.)	Обаль (воз.)	Obaľ (voz.)
<i>Lepel</i>	Lepel	Lepel	Старый Лепель	Стары Лепель	Stary Ljepiel
<i>Loswida</i>	Loswida	Łoswido	Лосвида	Лосвида	Loswida
<i>Lowoze</i>	Lowoze	Łowoż	Ловож	Лоўжа	LoŹża
<i>Lukomla</i>	Lukomla	Łukoml	Лукомль	Лукомль	Luksoml
<i>Luzesnia</i>	Luzesnia	Łuzasna	Лужесно	Лужасна	Lużasna
<i>Mareniecz</i>	Mareniecz	Maryniec*	Маринец*	Марынец*	Maryniec*
<i>Milkiewice</i>	Milkiewice	Milkowicze	Мильковичи	Мількавичи	Milkwiczy
<i>Nieszcierda</i>	Nieszcierda	Nieszczerdza*	Нещерда*	Нещарда*	Nieščarda*
<i>Obola flu.</i>	Obola flu<vius>	Obol (rz.)	Оболь (р.)	Обаль (р.)	Obaľ (r.)
<i>Oskaczicza flu</i>	Oskaczicza flu<vius>	Czerniawka (rz.)	Чернавка (р.)	Чарняўка (р.)	ČarniaŹka (r.)
<i>Oskata</i>	Oskata	Oskato	Оскаго	Воскага	Voskata
<i>Ostrowna</i>	Ostrowna	Ostrowno	Островно	Астроўна	Astrowna
<i>Ozierysza</i>	Ozierysza	Jezieryszcze	Озерище	Езярышча	Jeziaryšča
<i>Plijsa</i>	Plijsa	Pliisa	Плиса	Пліса	Pliisa
<i>Pochost</i>	Pochost	Pohost	Погост	Пагост	Pahost
<i>Polockum</i>	Polockum	Polock	Полоцк	Полоцк	Polack
<i>Polota fl.</i>	Polota fl<uvius>	Pofota (rz.)	Полота (р.)	Палата (р.)	Palata (r.)

<i>Psina</i>	Psina	Psuja	Псуя	Псуя	Psuja
<i>Rowne</i>	Rowne	Równie	Ровное	Роўнае	Roúnaje
<i>Ruczai flu.</i>	Ruczai flu<vius>	Łuczesa (rz.)	Лучоса (р.)	Лучоса (р.)	Łućosa (r.)
<i>s. boris</i>	S<anctus> Boris	Klasztor św. Borysa i Gleba	Борисоглебский Бельничский Монастырь	Бельчыцкі Барысаглебскі Манастыр	Biełłycki Barysa- hlebski Manastyr
<i>Sforjdowic</i>	Sforjdowic	Swirdowicze*	Свиридовичи*	Свірыдавічы*	Swirydawičy*
<i>Siebiesz</i>	Siebiesz	Siebież	Себеж	Себеж	Siebież
<i>Sienna</i>	Sienna	Sienna	Сенно	Сянно	Sianno
<i>Sitno</i>	Sitno	Sitno	Ситно	Сітна	Sitna
<i>Socolum</i>	Socolum	Sokół	Сокол	Сокал	Sokal
<i>Sorijta</i>	Sorjta	Sorzyca	Сорица	Соржыца	Sorżyca
<i>fosna</i>	Sosna	Szo	Шо	Шо	Šo
<i>fiarosielo</i>	Starosielo	Stare Siolo	Старое Село	Старое Сяло	Staroje Sialo
<i>Strzezewo</i>	Strzezewo	Strzewo	Стрижево	Стрыжава	Strżawa
<i>Surajs</i>	Surass	Suraż	Сураж	Сураж	Suraż
<i>Surazicza flu</i>	Surazicza flu<vius>	Kaspla (rz.)	Каспля (р.)	Каспля (р.)	Kasplia (r.)
<i>Sufza</i>	Susza	Susza	Суша	Суша	Suša
<i>Swieczza flu</i>	Swieczza flu<vius>	Świecza (rz.)	Свеча (р.)	Свяча (р.)	Swiača (r.)
<i>Tawicelle</i>	Tawicelle	Zaweczele	Завечелье	Завячэлле	Zawiačellie

<i>Trebiesow</i>	Trebiesow	Тербешово	Цербяшова	Cierbiašova
<i>Turojsal</i>	Turossal	Туросполье	Турасполле	Turaspollie
<i>Turowla</i>	Turowla	Туrowля	Туrowля	Turowlia
<i>Vla</i>	Uła	Ула	Ула	Uła
<i>Vsacza</i>	Usacza	Ушачи (р./м.)	Ушачы (р./м.)	Ušaća (r./m.)
<i>Vswiaczicza flu</i>	Uswiaczicza flu<vius>	Усвяха (р.)	Усвяха (р.)	Ušwiata (r.)
<i>Vswiat</i>	Uswiat	Усвяхты	Усвяхты	Uswiaty
<i>Vwiesniczko</i>	Wiesniczko	Весницк	Весницк	Viesnick
<i>Vwironec</i>	Woronec	Вороничи	Варонічы	Varoniçu
<i>Vwiata</i>	Wiata	Вяга	Вяга	Viata
<i>Wiczba flu.</i>	Wiczba flu<vius>	Віцьба (р.)	Віцьба (р.)	Vičba (r.)
<i>Wiezisze</i>	Wiezisze	Вяжышце	Вяжышча	Viažyšća
<i>Witebfcium</i>	Witebscum	Вітебск	Віцебск	Vitebsk
<i>Zabore</i>	Zabore	Заборье	Забор'е	Zaborje
<i>Zerwanicza flu.</i>	Zerwanicza flu<vius>	Черногостница (р.)	Чарнагосніца (р.)	Čarnahosnica (r.)

II. INDEKS NAZW TRANSLITEROWYCH Z TRANSKRYPCJĄ BIAŁORUSKĄ

N. translit.	N. białoruska transkr. → OPIS
<i>Bereze</i>	Biarozava
<i>Berezina flu.</i>	Biarezina (r.)
<i>Bielniaki</i>	Biėlniaki
<i>Bobonice</i>	Babyniėy
<i>Braflauia</i>	Braslaė
<i>Budowieze</i>	Budaviėy*
<i>Crafniki</i>	ėaėniki
<i>Czernicza</i>	ėarnica (m.)*
<i>Czernicza flu.</i>	ėarnica (r.)
<i>Czerniewice</i>	ėarnieviėy
<i>Cziotcza</i>	Ciotėa
<i>Domniki</i>	Domniki
<i>Druia</i>	Druja
<i>Druia flu.</i>	Drujka (r.)
<i>Drijssa</i>	Vierchniadzvinsk
<i>Drijssa flu.</i>	Drysa (r.)
<i>DVNA FLV.</i>	Dzvina (r.)
<i>Dzisna</i>	Dzisna (m.)
<i>Dzisna flu.</i>	Dzisna (r.)
<i>fl. niscza</i>	Niėėa (r.)
<i>Glebokie</i>	Hlybokaje
<i>Hermanowice</i>	Hermanaviėy
<i>Holomiėla</i>	Halomysė*
<i>Holubiez</i>	Halubiėy
<i>Horanij</i>	Harany
<i>Horodcu maius</i>	Haradok
<i>Horodcu minus</i>	Maly Haradok*

<i>Iasnij</i>	Jazna
<i>Ikaznia</i>	Ikazń
<i>kamien</i>	Kamień
<i>kieluta</i>	Kaliucina*
<i>kosian</i>	Kaziany
<i>krasne</i>	Krasny*
<i>Krzywina flu.</i>	Krywinka (r.)
<i>Lacus obola</i>	Obań (voz.)
<i>Lepel</i>	Stary Liepień
<i>Loswida</i>	Loswida
<i>Lowoze</i>	Loůža
<i>Lukomla</i>	Lukomń
<i>Luzesnia</i>	Luźasna
<i>Mareniecz</i>	Maryniec*
<i>Milkiewice</i>	Mińkavičy
<i>Nieszczerda</i>	Nieščarda*
<i>Obola flu.</i>	Obań (r.)
<i>Oskaczicza flu</i>	Čarniaůka (r.)
<i>Oskata</i>	Voskata
<i>Ostrowna</i>	Astroůna
<i>Ozierýsca</i>	Jeziaryšča
<i>Plijsa</i>	Plisa
<i>Pochost</i>	Pahost
<i>Polockum</i>	Polack
<i>Polota fl.</i>	Pałata (r.)
<i>Psina</i>	Psuja
<i>Rowne</i>	Roůnaje
<i>Ruczai flu.</i>	Lučosa (r.)
<i>s. boris</i>	Bieńčycki Barysahlebski Manastyr
<i>Sforijdowic</i>	Svirydavičy*
<i>Siebiesz</i>	Siebieź
<i>Sienno</i>	Sianno

<i>Sitno</i>	Sitna
<i>Socolum</i>	Sokal
<i>Sorijta</i>	Soržyca
<i>fosna</i>	Šo
<i>ftarosielo</i>	Staroje Sialo
<i>Strzezewo</i>	Stryżawa
<i>Surafs</i>	Suraż
<i>Surazicza flu</i>	Kasplia (r.)
<i>Sufza</i>	Suša
<i>Swieczza flu</i>	Sviača (r.)
<i>Tawicelle</i>	Zaviačellie
<i>Trebiesow</i>	Cierbiašowa
<i>Turofsal</i>	Turaspollie
<i>Turowla</i>	Turoŭlia
<i>Vla</i>	Ula
<i>Vsacza</i>	Ušača (r./m.)
<i>Vswiaczicza flu</i>	Ušviača (r.)
<i>Vswiat</i>	Usviaty
<i>Vuiesniczko</i>	Viesnick
<i>Vuoronec</i>	Varoničy
<i>Vwiata</i>	Viata
<i>Wiczba flu.</i>	Vićba (r.)
<i>Wieziscze</i>	Viażyšča
<i>Witebjcúm</i>	Vicebsk
<i>Zabore</i>	Zaborje
<i>Zerwanicza flu.</i>	Čarnahosnica (r.)

III. INDEKS BIAŁORUSKO-ROSYJSKI

N. białoruska transkr.	N. rosyjska
Astroŭna	Островно ^{27 Б}
Babyničy	Бобыничи ^{15 Г}
Biarezina (r.)	Березина (р.)
Biarozava	Берёзово ^{25 Б}
Biełčycki Barysahlebski Manastyr	Борисоглебский Бельчицкий монастырь
Biełniaki	Бельняки ^{33 А}
Braslaŭ	Браслав ^{13 А}
Budavičy*	Будовичи*
Čarnahosnica (r.)	Черногостница (р.)
Čarniaŭka (r.)	Чернавка (р.)
Čarnica (m.)*	Черница (м.)* ^{18 В}
Čarnica (r.)	Черница (р.)
Čarnievičy	Черневичи ^{15 В}
Čašniki	Чашники ^{26 В}
Cierbiašova	Тербешово ^{27 Б}
Ciotča	Тётча ^{16 Г}
Domniki	Домники ^{17 А}
Druja	Друя ^{5 Г}
Drujka (r.)	Друйка (р.)
Drysa (r.)	Дрисса (р.)
Dzisna (m.)	Дисна (м.) ^{15 А}
Dzisna (r.)	Дисна (р.)
Dzvina (r.)	Западная Двина (р.)
Halomysl̩*	Голомысль*
Halubičy	Голубичи ^{23 Б}
Haradok	Городок ^{18 Г}
Harany	Гораны ^{17 В}
Hermanavičy	Ермановичи ^{14 Г}

Hlybokaje	Глубокое ^{23 A}
Ikazń	Иказнь ^{13 B}
Jazna	Язно ^{15 B}
Jeziaryšča	Озерище ^{10 Г}
Kaliucina*	Калютино*
Kamień	Камень ^{25 B}
Kasplia (r.)	Каспля (р.)
Kaziany	Козяны ^{18 A}
Krasny*	Красный* ^{16 Г, 25 B}
Krywinka (r.)	Кривинка (р.)
Losvida	Большое Лосвида ^{18 Г}
Loŭža	Ловож ^{17 Г}
Lučosa (r.)	Лучоса (р.)
Lukomĺ	Лукомль ^{32 B}
Lužasna	Лужесно ^{19 B}
Maly Haradok*	Малый Городок*
Maryniec*	Маринец*
Miľkavičy	Мильковичи ^{27 A}
Nieščarda*	Нещерда*
Nišča (r.)	Нища (р.)
Obaĺ (r.)	Оболь (р.)
Obaĺ (voz.)	Оболь (оз.) ^{18 A}
Pahost	Погост ^{13 B}
Palata (r.)	Полота (р.)
Plisa	Плиса ^{14 Г}
Polack	Полоцк ^{16 АБВГ}
Psuja	Псуя ^{24 A}
Roŭnaje	Ровное ^{17 Г}
Sianno	Сенно ^{27 B}
Siebież	Себеж
Sitna	Ситно ^{17 B}
Šo	Шо ^{24 A}

Sokal	Сокол ^{7Г}
Soržyca	Сорица ^{27А}
Staroje Sialo	Старое Село ^{27Б}
Stary Liepieľ	Старый Лепель ^{25Б}
Stryžava	Стрижево ^{26Б}
Suraz	Сураж ^{20Б}
Suša	Суша ^{25Б}
Sviača (r.)	Свеча (р.)
Svirydavičy*	Свиридовичи*
Turaspollie	Туросполье ^{25Б}
Turoŕlia	Туровля ^{16Г}
Ula	Ула ^{17Б}
Ušača (r./m.)	Ушачи (р./м.) ^{25А}
Usviaty	Усвяты
Ušviača (r.)	Усвяча (р.)
Varoničy	Вороничи ^{16Б}
Viata	Вята ^{6Б}
Viažyšča	Вяжище ^{27А}
Vicebsk	Витебск ^{28АБ}
Vičba (r.)	Витьба (р.)
Vierchniadzvinsk	Верхнедвинск ^{6Г}
Viesnick	Весницк ^{24Б}
Voskata	Оскато ^{18Б}
Zaborje	Заборье ^{23Б}
Zaviačellie	Завечелье ^{25А}

IV. INDEKS BIAŁORUSKO-POLSKI

N. białoruska transkr.	N. polska
Astroŭna	Ostrowno
Babyničy	Bobynicze
Biarezina (r.)	Berezyna (rz.)
Biarozava	Berezowo
Biełčycki Barysahlebski Manastyr	Klasztor św. św. Borysa i Gleba
Biełniaki	Bielniaki
Brasłaŭ	Brasław
Budavičy*	Budowicze*
Čarnahosnica (r.)	Czarnogostnica (rz.)
Čarniaŭka (r.)	Czerniawka (rz.)
Čarnica (m.)*	Czernica (m.)*
Čarnica (r.)	Czernica (rz.)
Čarnievičy	Czerniewicze
Čašniki	Czaśniki
Cierbiašova	Terbiaszowo
Ciotča	Ciotcza
Domniki	Domniki
Druja	Druja
Drujka (r.)	Drujka (rz.)
Drysa (r.)	Dryssa (rz.)
Dzisna (m.)	Dzisna (m.)
Dzisna (r.)	Dzisna (rz.)
Dzvina (r.)	Dźwina (rz.)
Halomyśl*	Hołomyśl*
Halubičy	Hołubicze
Haradok	Horodek [Wielki]
Harany	Horany
Hermanavičy	Hermanowicze

Hlybokaje	Głębokie
Ikazń	Ikaźń
Jazna	Jazno
Jeziaryšča	Jezieryszcze
Kaliucina*	Kolucino*
Kamień	Kamień
Kasplia (r.)	Kaspla (rz.)
Kaziany	Koziany
Krasny*	Krasne*
Krywinka (r.)	Krywina (rz.)
Losvida	Łoswido
Loŭža	Łowoż
Lučosa (r.)	Łuczesa (rz.)
Lukomĺ	Łukoml
Łužasna	Łužasna
Mały Haradok*	Horodek Mały*
Maryniec*	Maryniec*
Miĺkavičy	Milkowicze
Nieščarda*	Nieszczarda*
Nišča (r.)	Niszczu (rz.)
Obaĺ (r.)	Obol (rz.)
Obaĺ (voz.)	Obol (jez.)
Pahost	Pohost
Pałata (r.)	Połota (rz.)
Plisa	Plisa
Polack	Połock
Psuja	Psuja
Roŭnaje	Równe
Sianno	Sienno
Siebież	Siebież
Sitna	Sitno
Šo	Szo

Sokal	Sokół
Sorżyca	Sorżyca
Staroje Sialo	Stare Siolo
Stary Liepiel	Lepel
Stryżava	Stryżewo
Suraż	Suraż
Suša	Susza
Sviača (r.)	Świecza (rz.)
Swirydavičy*	Swirydowicze*
Turaspollie	Turospol
Turoŭlia	Turowła
Uła	Uła
Ušača (r./m.)	Uzacz (rz./m.)
Usviaty	Uświat
Uśviača (r.)	Uświata (rz.)
Varoničy	Woroniecz
Viata	Wiata
Viażyšča	Wiażyszczce
Vicebsk	Witebsk
Vičba (r.)	Widźba (rz.)
Vierchniadzvinsk	Dryssa (m.)
Viesnick	Wiestnick
Voskata	Oskato
Zaborje	Zaborze
Zaviačellie	Zaweczele

V. OPIS

Astroūna – Ostrowno, miasteczko około 25 km na południowy zachód od Witebska (→**Vicebsk**), z zamkiem założonym przez wojewodę witebskiego Iwana Saapiehę w latach 20. XVI wieku^{27 B}.

Babyniĉy – Bobynicze, osada nad jeziorem Bobyno, ok 40 km na południowy zachód od Połocka^{15 F}.

Biarezina (r.) – Berezyna, prawy dopływ Dniepru (613 km biegu), źródła nieopodal miejscowości Dokszyce (Dokšytsy), około 115 km na południowy zachód od Połocka, ujście na północ od m. Rzeczyca (Reĉyca).

Biarozava – Berezowo, osada na zachodnim brzegu jeziora Berezowskiego (Biarozaŭskaje), około 40 km na południe od Połocka^{25 B}.

Biełĉycki Barysahlebski Manastyr – nieistniejący dziś klasztor męski pw. św. św. Borysa i Gleba w Bielczycach (Biełĉytsy) na lewym brzegu Dźwiny, obecnie w granicach Połocka. Ufundowany na początku XII wieku przez księcia połockiego Borysa-Rogwołoda Wsiesławowicza, był jednym z ważniejszych ufortyfikowanych miejsc na południowej flance stolicy księstwa. W lutym 1563 roku stacjonował tam oblegający miasto Iwan IV Groźny.

Biełniaki – Bielniaki, osada nad rz. Uświejką (Usviejka), prawym dopływem rzeki Uły (Ula), około 90 km na południowy zachód od Witebska (→**Vicebsk**)^{33 A}.

Braslaŭ – Brasław, miasto i zamek nad jeziorem Drywiaty (Dryviaty), na szlaku inflanckim – około 120 km na północny zachód od Połocka i niecałe 50 km na południowy wschód od Dyneburga (Daugavpils)^{13 A}.

Budaviĉy* – Budowicze, nieistniejąca dziś osada nad rzeką Budowieść (Budavieść), wypływającą z jeziora Łobaź i uchodzącą do rzeką Obol (→**Obaľ**) na zachód od dzisiejszej wsi Spaskaje.

Čarnahosnica (r.) – Czarnogostnica, odpowiada najpewniej rzece oznaczonej na mapie Pachołowieckiego jako *Zerwanicza*, lewy dopływ Dźwiny, do której uchodzi we wsi Wiaźyszcz (→**Viaźyšč**).

Čarniaŭka (r.) – Czerniawka, oznaczony na mapie Pachołowieckiego jako *Oskaczica* (Skacica) lewy dopływ rzeki Obol (→**Obaľ**). Wypływa z jeziora Czernowo (Čarnova) i uchodzi do rzeki Obol w wiosce Skatica.

Čarnica (m.)* – Czernica, nieistniejąca dziś osada nad rzeką o tej nazwie, prawym dopływem rzeki Budowieść (Budavieść)^{18 B}.

- Čarnica (r.)** – Czernica, lewy dopływ Berezyny (→**Biarezina**), do której uchodzi nieopodal wsi Bierazino, około 90 km na południowy zachód od Połocka.
- Čarnievičy** – Czerniewiczze, osada nad rzeką Auta (Avuta), prawym dopływem Dzisny (→**Dzisna**), około 50 km na południowy zachód od Połocka^{15 B}.
- Čašniki** – Czaśniki, miasteczko i zamek nad rzeką Ułłą (Ula), około 80 km na południowy zachód od Witebska (→**Vicebsk**). Pod Czaśnikami miały miejsce dwie ważne batalie wojen inflanckich, związane z próbami odbicia Połocka z rąk moskiewskich: 26 stycznia 1564 roku litewska armia hetmanów Mikołaja Radziwiłła Rudego i Grzegorza Chodkiewicza rozbiła wojska kniaziów Wasyla Sieriebriannego-Oboleńskiego i Piotra Szujskiego, zaś 20 lipca 1567 roku wojewoda braclawski Roman Sanguszko pokonał wojska moskiewskie pod komendą kniazia Piotra Sieriebriannego^{26 B}.
- Cierbiašova** – Terbiaszowo, osada na prawym brzegu Dźwiny, około 30 km na zachód od Witebska (→**Vicebsk**)^{27 B}.
- Ciotča** – Ciotcza, zamek pomiędzy jeziorami Ciotcza (Ciotča, także Paule – Paūlskaje) i Berezowskim (Biarozaŭskaje), około 40 km na południowy wschód od Połocka. Zamek został zdobyty i zniszczony przez wojska litewskie w grudniu 1569 roku: odbudowano go przy jeziorze Ciotcza w miejscu, z którego widoczna była droga moskiewska. W pobliżu zlokalizowany był również zamek Krasne (→**Krasny***)^{16 F}.
- Domniki** – osada około 30 km na wschód od Połocka, na prawym brzegu rzeki Sośnicy (Sosnica)^{17 A}.
- Druja** – obronna miejscowość z drewnianym zamkiem u ujścia rzeki Drujki (→**Drujka**) do Dźwiny, około 100 km na północny zachód od Połocka^{5 F}.
- Drujka (r.)** – lewy dopływ Dźwiny (52 km biegu), wypływa z jeziora Drywiaty (Dryviaty), uchodzi w miejscowości →**Druja**.
- Drysa (r.)** – Dryssa, prawy dopływ Dźwiny (183 km biegu) wypływający z jeziora Dryssy, ujście w północnej części dzisiejszego miasta Wierchniedźwińsk (→**Vierchniadzvin**).
- Dzisna (m.)** – miasto u ujścia rzeki o tej nazwie do Dźwiny, około 40 km na północny zachód od Połocka. Po utracie Połocka w 1563 roku Zygmunt II August zbudował na wyspie pośrodku Dźwiny zamek, umocniony następnie przez Stefana Batorego. 4 sierpnia 1579 roku Batory odebrał w Dziśnie hołd od księcia Kurlandii Gottharda Kettlera, zaś dzień później armia polsko-litewska, sforsowawszy Dźwinę, ruszyła na Połock^{15 A}.

- Dzisna (r.)** – lewy dopływ rzeki Dźwiny (178 km długości), wypływa z jeziora Dzisna (Dysnai) na Litwie, ujście w miejscowości →**Dzisna (m.)**.
- Dzwina (r.)** – Dźwina, główna spławna rzeka Połoczczyzny i Inflant (1020 km długości), przepływa między innymi przez Witebsk, Połock, Dyneburg i Rygę; źródło na Wyżynie Wałdajskiej w Rosji, ujście do Bałtyku w Rydze.
- Halomysł*** – miejscowości Hołomysł nie udało się zidentyfikować w rejonie, w którym umieszcza ją Pachołowiecki, to jest na lewym brzegu Dźwiny na zachód / południowy zachód od Suraża (→**Suraż**). Osada Hołomysł (ros. Holomysl', białorus. Halomysla) istnieje, ale nad rzeką →**Dzisna**, około 10 km na południowy zachód od jej ujścia do Dźwiny.
- Halubićy** – Hołubicze, osada około 20 km na wschód od m. Głębokie (→**Hlybokaje**) i około 90 km na południowy zachód od Połocka^{23 B}.
- Haradok** – Horodek, miasto około 30 km na północ od Witebska (→**Vicebsk**) nad rzeką Usysą, pograniczna twierdza Wielkiego Księstwa Litewskiego, od końca XVI wieku posiadająca ufortyfikowany zamek^{18 Γ}.
- Harany** – Horany, osada nieopodal ujścia rzeki Obol (→**Obań**) do Dźwiny, około 17 km na południowy wschód od Połocka^{17 B}.
- Hermanavićy** – Hermanowicze, osada nad rzeką →**Dzisna**, niespełna 80 km na zachód od Połocka^{14 Γ}.
- Hlybokaje** – Głębokie, miasteczko nad jeziorem Wielkie (Vialikaje), około 85 km na południowy zachód od Połocka, założone w 1414 roku przy trakcie z Wilna, spustoszone i zajęte w 1563 roku przez wojska moskiewskie, odbite przez Batorego w czasie marszu na Połock^{23 A}.
- Ikazń** – Ikaźń, osada nad jeziorem o tej nazwie, 15 km na wschód od Brasławia (→**Braslaŭ**)^{13 B}.
- Jazna** – Jazno, osada między jeziorami Małe i Wielkie Jazno (Maloje Jazna, Vialikaje Jazna), niespełna 50 km na zachód od Połocka^{15 B}.
- Jeziaryśča** – Jezieryszcze, także Ozieryszcze, pograniczna twierdza Wielkiego Księstwa Litewskiego około 80 km na północ od Witebska (→**Vicebsk**), nad jeziorem o tej nazwie, zdobyta w listopadzie 1564 roku przez wojska Iwana IV Groźnego, odzyskana przez Batorego jesienią 1580 roku^{10 Γ}.
- Kaliucina*** – oznaczona na mapie Pachołowieckiego jako *kieluta* odpowiada zapewne nieistniejącej dziś osadzie Kolucino około 50 km na północ od Połocka. Wymieniona w rejestrze carskich nadań ziemskich (поместъей) z 1572

roku jako „пустошь Калютино” we włości Nieszczerda (zob. *Иван Грозный – завоеватель Полоцка*, s. 85).

Kamień – osada około 55 km na południe od Połocka^{25 B}.

Kasplia (r.) – Kaspla, oznaczona na mapie jako *Surazicza*, lewy dopływ Dźwiny (136 km długości), wypływa z jeziora Kaspla (Kasplia) w Rosji, ujście w Surażu (→**Suraż**).

Kaziany – Koziany, zamek nad rzeką Obol (→**Obań**), około 60 km na północny zachód od Połocka. Twierdza, której pozostałości znajdują się w zakolu rzeki na północ od przysiółka Krasnomaj, wzniesiona została w 1563 roku przez Iwana IV Groźnego i zdobyta przez kozaków litewskich hetmana Krzysztofa Radziwiłła 23 lipca 1579 roku^{18 A}.

Krasny* – Krasne, zamek około 40 km na południowy wschód od Połocka, zbudowany w 1564 roku na rozkaz Zygmunta II Augusta, wkrótce jednak zdobyty przez wojska moskiewskie. 31 lipca 1579 roku twierdzę opanowali kozacy litewscy pod komendą Franciszka Żuka, ale dzień później odbiła ją i spaliła wezwana na pomoc moskiewska załoga zamku Susza (→**Suša**). Sporne jest położenie twierdzy: mogła wznosić się na brzegu jeziora Berezowskiego (Biarozaŭskaje) nieopodal wsi Krasnaje, względnie na terenie wsi Ciotcza (→**Ciotča**) lub wreszcie na północ od wsi Krasnaja Horka między jeziorami Plesno (Pliesna) i Ostrowito (Astravita)^{16 F, 25 B}.

Krywinka (r.) – Krywina, lewy dopływ Dźwiny (34 km długości), wypływa z jeziora Bogdanowskiego (Bagdanaŭskaje), ujście we wsi Chmielnik (Chmialnik) nieopodal miejscowości Bieszenkowicze (Biešankovičy), około 50 km na południowy zachód od Witebska (→**Vicebsk**).

Losvida – Łoswido, osada (dzis. Wialikaje Losvida) nad jeziorem o tej samej nazwie, około 30 km na północ od Witebska (→**Vicebsk**)^{18 F}.

Loŭża – Łowoż, osada nad jeziorem o tej nazwie (część dzisiejszej wsi Pabieda), w połowie drogi pomiędzy Witebskiem (→**Vicebsk**) a Połockiem^{17 F}.

Lučosa (r.) – Łuczesa, oznaczony na mapie Pachołowieckiego jako *Ruczai* lewy dopływ Dźwiny (90 km długości), wypływa z jeziora Zielianskoje, ujście na południowych peryferiach dzisiejszego Witebska (→**Vicebsk**).

Lukomń – Łukoml, osada nad jeziorem Łukomskim (Łukomskaje) około 100 km na południe od Połocka, 20 km od Czańnik (→**Čašniki**). Istniejący od XIV wieku pograniczny zamek Wielkiego Księstwa Litewskiego został zniszczony w 1563 roku przez wojska moskiewskie^{32 B}.

- Łużasna** – Łużasna, osada obronna na prawym brzegu Dźwiny, około 10 km na północ od Witebska (→**Vicebsk**)^{19 B}.
- Maly Haradok*** – nieistniejąca dziś osada pod Horodkiem (→**Haradok**), wzmiankowana po raz pierwszy na mapie Pachołowieckiego.
- Maryniec*** – nieistniejąca dziś osada nad potokiem o tej nazwie, prawym dopływem rzeką Obol (→**Obał**), ujście na terenie wsi Tupiczyno (Tupičyna).
- Miłkavičy** – Milkowicze, osada na lewym brzegu Dźwiny, około 50 km na południowy zachód od Witebska (→**Vicebsk**)^{27 A}.
- Nieščarda*** – Nieszczerdza, nieistniejąca dziś warownia położona prawdopodobnie na południowym brzegu jeziora Nieszczerdo (Nieščarda) około 50 km na północ od Połocka, wzniesiona około 1563 roku przez Iwana IV Groźnego i zdobyta 13 grudnia 1579 roku przez Mikołaja Dorohostajskiego.
- Nišča (r.)** – Niszczza, prawy dopływ Dryssy (→**Drysa**), 85 km długości, wypływa z jeziora Niszczza około 80 km na północ od Połocka. U jej ujścia, na zachód od wsi Kulniewo (Kułnieva), wznosił się zamek Sokół (→**Sokal**).
- Obał (r.)** – Obol, jeden z większych prawych dopływów Dźwiny (148 km biegu), wypływa z jeziora Jezieryszcze (Jeziaryšča), uchodzi poniżej dzisiejszej wsi Nowe Horany (Novyja Harany).
- Obał (voz.)** – Obol, jezioro utworzone przez rzekę o tej nazwie w jej górnym biegu, około 70 km na północny wschód od Połocka^{18 A}.
- Pahost** – Pohost, osada (dzisiejszy Novy Pahost) około 40 km na południowy wschód od Brasławia (→**Braslaŭ**)^{13 B}.
- Palata (r.)** – Połota, prawy dopływ Dźwiny (93 km długości), wypływa z jeziora Kołpino (Kołpino) na terenie Rosji, ujście w Połocku.
- Plisa** – osada nad jeziorem o tej nazwie, około 70 km na południowy zachód od Połocka^{14 F}.
- Poľack** – Połock, miasto u ujścia Połoty do Dźwiny, jeden z najstarszych ośrodków Rusi Kijowskiej. Pierwszym znanym z imienia władcą Połocka był Rogwołod, któremu w drugiej połowie X wieku udało się na krótko uniezależnić od Rurykowiczów kijowskich i książąt nowogrodzkich. Około 977–978 roku przyłączony do Rusi przez Włodzimierza Wielkiego. Następnie około 988 roku przekazany synowi Włodzimierza, Izjasławowi (zm. 1001), założycielowi dynastii Rogwołodowiczów połockich (Izjasławowiczów). Dynastia ta wygasła w XIII wieku. W 1392 roku księstwo włączono do Wielkiego Księstwa Litewskiego, a w 1504 utworzono województwo połockie. Księstwo „reaktywował” Iwan IV Groźny, który po

zdobyciu miasta 15 lutego 1563 roku przyjął tytuł księcia połockiego. Po odzyskaniu Połocka przez Stefana Batorego miasto stało jednym z ważniejszych ośrodków politycznych, gospodarczych, religijnych i kulturalnych Wielkiego Księstwa Litewskiego. Mapa Księstwa Połockiego, a zwłaszcza zamieszczony na niej łaciński „biogram” Połocka, to część swoistej propagandy „Ziem Odzyskanych”, mającej na celu uzasadnienie wyprawy połockiej prawami wielkich książąt litewskich do dawnego księstwa. Zob. G. Franczak, *Polotia recepta. Mapa Księstwa Połockiego jako tekst propagandowy* (w przygotowaniu)^{16 ABB1}.

Psuja – osada nad jeziorem o tej nazwie, około 60 km na południowy zachód od Połocka^{24 A}.

Roūnaje – Równie, osada około 50 km na wschód od Połocka, między jeziorami Kanaplanka i Tennica^{17 F}.

Sianno – Sienno, miasteczko nad jeziorem o tej nazwie, około 60 km na południowy zachód od Witebska (→**Vicebsk**), zniszczone przez wojska moskiewskie w czasie wojny litewsko-rosyjskiej w latach 1534–1537, następnie odbudowane i umocnione^{27 B}.

Siebież – Siebież, warownia nad jeziorem Siebieskim (Siebieżskoje), zbudowana w 1535 roku przez Rosjan dla obrony szlaku pskowsko-połockiego, zdobyta przez wojska Batorego w 1579 roku i zwrócona państwu moskiewskiemu na mocy rozejmu w Jamie Zapolskim (1582). Dziś w obwodzie pskowskim Federacji Rosyjskiej.

Sitna – Sitno, zamek zbudowany przez Iwana IV Groźnego około 1566 roku nad jeziorem Izmok (Izmak), w zakolu wypływającej zeń Połoty (→**Palata**), na terenie dzisiejszej wsi Maloje Sitna około 60 km na północny wschód od Połocka. Został zdobyty i spalony przez wojska Batorego 4 sierpnia 1579 roku^{17 B}.

Šo – Szo, dawniej Szosza (Šoša), osada nad jeziorem o tej nazwie^{24 A}.

Sokal – Sokół, twierdza u ujścia Niszczy (→**Nišča**) do Dryssy (→**Drysa**) – jej pozostałości znajdują się na zachód od dzisiejszej wsi Kulniewo (Kulnieva). Zbudowana w 1566 roku przez Iwana IV Groźnego, została zdobyta i spalona 2 września 1579 roku przez wojska polsko-litewskie pod komendą Mikołaja Mieleckiego^{7 F}.

Sorżyca – osada Sorżyca nad jeziorem Ostrowieńskim (Astrovienskaje) połączonym z jeziorem Soro, około 40 km na południowy zachód od Witebska (→**Vicebsk**)^{27 A}.

Staroje Sialo – Stare Siolo, osada na prawym brzegu Dźwiny, około 23 km na zachód od Witebska (→**Vicebsk**)^{27 B}.

- Stary Liepień** – dawniej Lepel, miasteczko 70 km na południe od Połocka, nad jeziorem Lepelskim (Liepieńskaje). W latach 1558–1563 na wyspie na jeziorze powstał zamek, zdobyty i spalony w 1563 roku przez wojska moskiewskie, wkrótce potem odbity przez Mikołaja Radziwiłła Rudego^{25 B}.
- Stryżawa** – Stryżewo, osada nad jeziorem Słobodzkie (Słabadskoje) i przepływającą przezeń rzeką Świeczą (→**Sviača**), około 60 km na zachód od Witebska (→**Vicebsk**) i 18 km na południe od miasta Ułła (→**Ula**). Pomyłka kartografa bądź rytownika polega na błędnym umieszczeniu toponimu przy lewym zamiast przy prawym dopływie rz. Ułły, gdzie wyrytowano miejscowość bez nazwy^{26 B}.
- Suraż** – Suraż, miasteczko u ujścia rzeki Kaspli (→**Kasplia**) do Dźwiny, około 40 km na północny wschód od Witebska (→**Vicebsk**), z drewnianym zamkiem zbudowanym na rozkaz Zygmunta II Augusta w 1563 roku przez wojewodę witebskiego Stefana Zbaraskiego^{20 B}.
- Suša** – Susza, zamek na przesmyku dzielącym jezioro Temenica (Ciemenica) od jeziora Ostrowki (Astraŭki), między dzisiejszymi wioskami Susza (Suša) i Dwór Susza (Dvor Suša), około 50 km na południowy wschód od Połocka, zbudowany w 1566 roku na rozkaz Iwana IV Groźnego przez kniazia Jurija Tokmanowa. Twierdza poddała się wojskom polsko-litewskim dopiero 6 października 1579 roku^{25 B}.
- Sviača (r.)** – Świecza, prawy dopływ rzeki Ułły, do której uchodzi nieopodal wsi Dybali, około 60 km na południowy wschód od Połocka.
- Svirydavičy*** – nieistniejąca dziś osada Swirydowicze nieopodal miejscowości Jezieryszcze (→**Jeziaryšča**). Wymieniona w rejestrze carskich nadań ziemskich (поместей) z 1572 roku jako „пустошь что было село Сваридовичи на рѣкѣ на Сваридовке” we włości Jezieryszcze (zob. *Иван Грозный – завоеватель Полоцка*, s. 106–107).
- Turaspolie** – Turospol, osada na zachód od jeziora Krzywe (Krywoje), około 50 km na południe od Połocka^{25 B}.
- Turoŭlia** – Turowla, nieistniejąca dziś twierdza u ujścia rzeki Turowlanki (Turaŭlianka) do Dźwiny, około 20 km na południowy wschód od Połocka (dzisiejsze Haradzišča), zbudowana przez Iwana IV Groźnego w 1566 roku, zajęta bez walki 4 września 1579 roku przez wojska polsko-litewskie pod komendą Konstantego Łukomskiego i Marcina Kurcza^{16 Γ}.
- Ula** – Ułła, miasteczko u ujścia rzeki o tej samej nazwie do Dźwiny, około 50 km na południowy wschód od Połocka. Po upadku Połocka w 1563 roku Zygmunt II

August rozpoczął budowę zamku na półwyspie między Ułłą i Dźwiną. Wkrótce miasto wpadło w ręce Iwana IV Groźnego, który około 1566 roku wznosił tam drewniano-ziemną fortecę, zdobytą następnie, we wrześniu 1568 roku, przez hetmana polnego litewskiego Romana Sanguszkę. Twierdza, umocniona w 1580 roku na rozkaz Batorego, nie dochowała się do naszych czasów: spłonęła w czasie wojny polsko-rosyjskiej w 1654 roku^{17 B}.

Ušača (r./m.) – Uszacz, lewy dopływ Dźwiny (długość 118 km), wypływa niedaleko wsi Pucilkowicze (Pucilkavičy) około 80 km na południe od Połocka, ujście w zachodniej części dzisiejszego Nowopołocka (Navapolack), na którego terenie musiałyby się znajdować *Vsacza* oznaczona na mapie Pachołowieckiego jako miejscowość.

Usviaty – Uświat, miasto nad rzeką Uświatą (→**Uśviača**) i jeziorem Uświat (Usviatskoje), dziś w obwodzie pskowskim Federacji Rosyjskiej, pograniczna twierdza Wielkiego Księstwa Litewskiego w czasach Olgierda i Witolda, zajęta przez Iwana IV Groźnego w 1566 roku, odbita przez wojska Jana Zamoyskiego w 1580 roku.

Uśviača (r.) – Uświata, prawy dopływ Dźwiny (100 km długości), wypływa z jeziora Horodośne (Ordosno) w obwodzie pskowskim, ujście naprzeciw Suraza (→**Suraż**). Nazwa *Vswiaczicza* pojawiająca się na mapie Pachołowieckiego wskazywałaby mylnie na prawy dopływ tej rzeki – Uświatycę czy Owsianicę (Aūsianka).

Varoničy – Woroniecz, osada nad rzeką Uszacz (→**Ušača**), między jeziorami Woroniecz (Varoniec) i Brody (Barody), około 20 km na południowy zachód od Połocka. W 1563 roku zajęta przez Iwana IV Groźnego, wkrótce odzyskana. W 1566 roku horodniczy połocki Franciszek Żuk zbudował zamek (do dziś zachowały się umocnienia ziemne), który czynił z Woroniecza jedną z ważniejszych placówek militarnych tej części Połocczyny^{16 B}.

Viata – Wiata, osada na lewym brzegu Dźwiny, około 90 km na północny zachód od Połocka^{6 B}.

Viażyšča – Wiażyszczce, osada na lewym brzegu rzeki Dźwiny, około 35 km na południowy zachód od Witebska (→**Vicebsk**)^{27 A}.

Vicebsk – Witebsk, miasto na szlaku znad Bałtyku do Konstantynopola, u ujścia rzek Widźby (→**Vičba**) i Łuczesy (→**Lučosa**) do Dźwiny, do 1021 roku we władaniu książąt kijowskich, następnie w składzie Księstwa Połockiego (do 1101 roku), stolica udzielnego Księstwa Witebskiego do 1320 roku, kiedy to księ-

ciem witebskim został wielki książę litewski Olgierd, by wkrótce przyłączyć ziemię witebską do Litwy. Stolica województwa od 1503 roku, pomimo częstych oblężeń (najcięższe w 1563 roku, kiedy wojska Iwana IV Groźnego spaliły znaczną część miasta), Witebsk pozostawał w czasie wojen inflanckich ważną i niezdobytą twierdzą litewską na granicy z Moskwą^{28 A^B}.

Vićba (r.) – Widźba, lewy dopływ Dźwiny (33 km biegu), do której uchodzi w Witebsku (→**Vicebsk**).

Vierchniadzvinsk – Wierchniedźwińsk, dawniej Dryssa, miasto u ujścia rzeki Dryssy (→**Drysa**) do Dźwiny, pograniczna twierdza Wielkiego Księstwa Litewskiego z zamkiem zbudowanym przez wojewodę połockiego Stanisława Dowojnę około 1546 roku, bezskutecznie oblegana przez wojska moskiewskie w czasie wojen inflanckich 1558–1582^{6 F}.

Viesnick – Wiestnick, osada około 60 km na południowy zachód od Połocka i około 25 km od miejscowości Uszacz (Ušačy)^{24 B}.

Voskata – Oskato, osada około 80 km na wschód od Połocka, nad rzeką Czerniawką (→**Čarniaŭka**, być może dawna nazwa *Oskacica*)^{18 B}.

Zaborje – Zaborze, około 70 km na południowy zachód od Połocka i około 20 km na północny wschód od miejscowości Głębokie (→**Hlybokaje**)^{23 B}.

Zaviačellie – Zaweczele, osada około 40 km na południe od Połocka i na wschód od jeziora Weczele (Viačellie)^{25 A}.

VI. TABLICA SYNOPTYCZNA

N. białoruska transkr. (→ Opis)	Przekaz A: Pachohowiecki (1580)	Przekaz B: Sulimowski (1580)	Przekaz C: Strubicz (1589)	Przekaz D: Merkator (1595)	Przekaz E: mapa Radziwiłłowska (1613)
Astroŭna	Ostrowna	–	–	–	–
Babyničy	Bobonice	Bobonice	–	Bobonicz	Bohomecz
Biarozina (r.)	Berezina flu.	fl. Berezina	–	Bereznia fl.	Berezina fl.
Biarozava	Bereže	Breza	–	–	–
Biełčycki Barysahlebski Manastyr	s. boris	–	–	–	–
Biełniaki	Bielniaki	Bielmaki	–	Bielmaki	–
Brasłaŭ	Braŭlaŭia	–	Bracław	Bracław	Brasław
Budavičy*	Budowieže	–	–	Budowice	Budowieź fl.
Čarnahosnica (r.)	Zerwanicza flu.	fl. zerwanica	–	–	–
Čarniaŭka (r.)	Oskaczicza flu.	fl. oskacica	–	Ofkata fl.	Ofkaczycza fl.
Čarnica (m.)*	Czernicza	Cernita	Czernica	Czernica	–
Čarnica (r.)	Czerniczca flu.	fl. Cernita	–	–	–
Čarniewičy	Czerniewice	–	–	–	–
Čašniki	Czaŭniki	Czaŭniki	Czaŭniki	Czaŭniki	Czašniki

Cierbiašova	Trebiesow	-	-	-	-	-	-
Ciotča	Cziotcza	Ciotča	-	-	-	-	Ciotcza
Domniki	Domimiki	-	-	-	-	-	-
Druja	Druia	Druja	Druia	Druia	Druia	Druia	Druia
Drujka (r.)	Druia flu.	fl. Driria	-	-	-	-	-
Drysa (r.)	Drijssa flu.	fl. Drisia, FL. DRISA	-	-	Drifsa fl.	-	Drifsa fl.
Dzisna (m.)	Dzisna	Dzisna	Dzifna	Dzifna	Dzifna	Dzifna	Dziefna
Dzisna (r.)	Dzisna flu.	fl. Dzisna	-	-	Dzifna fl.	-	Dziefna fl.
Dzwina (r.)	DVNA FLV.	flu. DVNA	Duna flu.	Duna flu.	Duna fl.	Duna vel Ptol. Rubon	Duna vel Dzwina fl. Ptol. Rubon
Halomysł*	Holomifla	-	-	-	-	-	-
Halubičy	Holubiez	Holubici	-	-	Holubicze	-	-
Haradok	Horodcu matas	Horodek wietisi	-	-	-	-	Horodek
Harany	Horanij	Horanay	-	-	-	-	-
Hermanawičy	Hermanowice	Hermanowici	-	-	-	-	-
Hlybokaŭe	Glebokie	Hluboky	Hluboki	Hluboki	Hluboki	Hlubokie	Hlubokie
Ikazn	Ikaznia	Skaznia	Ikaznia	Ikaznia	Fkaznia	Ikaznia	Ikaznia
Jazna	lasnij	-	-	-	-	-	-
Jeziaryšča	Ozieryšcza	OZIERISZCI	-	-	Ozerczifce	-	Ozieryšcia
Kamien	kamien	-	-	-	-	-	-

Kaliucina*	kieluta	kalinta	–	–	–	–
Kasplia (r.)	Surazicza flu	fl. Casplia	–	–	Kafpla fl.	Cafpla fl.
Kaziany	kosian	Kozian	Koziana	Koziana	Koziana	Kosian
Krasny*	krasne	trasne	Krafne	Krafne	Krafne	–
Krywinka (r.)	Krzywina flu.	fl. krzywina	–	–	Krzywina fl.	Krzywina fl.
Loswida	Loswida	Loswida	–	–	–	–
Loůža	Lowoze	–	–	–	–	–
Lučosa (r.)	Ruczai flu.	–	–	–	Lucioŝa fl. Roŝa fl.	Luczoŝa fl.
Lukoml	Lukomla	Lukoml	Lucomlia	Lucomlia	Lucomlia	Lukomla
Lužasna	Luzesnia	Luzesna	–	–	–	–
Maly Haradok*	Horodcú minus	Horodzicz	–	–	–	–
Maryniec*	Mareniec	–	–	–	–	–
Milkawičy	Milkiewice	Vilkiewni	–	–	–	–
Nieščarda*	Niescierda	Niescerda	Nifcierd	Nifcierd	Nifcierda	Nieŝcierda
Nišča (r.)	fl. nisza	Nisca	–	–	–	–
Obał (r.)	Obola flu.	–	–	–	Obolia fl.	Obolia fl.
Obał (voz.)	Lacus obola	Obolia	–	–	Obolia lac.	Obolia lac.
Pahost	Pochost	Pohist	–	–	–	Pohost
Palata (r.)	Polota fl.	fl. Polotha	–	–	Polota fl.	Polota fl.

Plisa	Plifsa	Plisa	Plifsa	Plifsa	Plifsa	Plifsa
Polack	Polockum	POLOCKO	Poloczko	Poloczko	Poloczko	Poloczko
Psuja	Psina	Psnia	-	-	Pfuia	Pfuia
Rownaję	Rowne	-	-	-	-	-
Sianno	Sianno	-	Sianno	Sianno	Sianno	Sianno
Siebież	Siebiesz	SIEBIES	Siebis	Siebis	Siebis	-
Sitna	Sitno	Sitno	Scitno	Scitno	Scitno	Sitno
šo	fosna	Sossa	Sofa	Sofa	Sofa	-
Sokal	Socolum	Sokol	Sokol	Sokol	Sokol	Sokol
Sorżyca	Sorijta	-	-	-	-	-
Staroje Sialo	ftarosielo	-	-	-	-	-
Stary Liepiel	Lepel	Lapel	Lepel	Lepel	Lepel	Lepel
Strżawa	Strzezewo	-	-	-	-	-
Suraż	Surafs	Suras	Suras	Suras	Suras	Surafs
Suša	Suša	Sussa	-	-	Saša	Suša
Swiača (r.)	Swiecza flu	fl. swieca	-	-	Swiecza fl.	-
Svirydavičy*	Sforyjdowic	sforydowicz	Scidowicz	Scidowicz	Swidowicz	-
Turaspollie	Turofsal	turosa	-	-	-	-
Turoŭlia	Turowlia	Turowlia	Turowlia	Turowlia	Turowlia	Turowlia
Ula	Vla	Ula	-	-	Vla	Vla

Ušaća (r./m.)	Všaća	Ušaća	–	–	Ufćaza	Vfćaza fl.
Ušwiaty	Všwiat	ušwiat	–	–	Ufwiat	Všwiat
Ušwiatća (r.)	Všwiatćizća flu	fl. Vfwiatćia	–	–	Uffwiatćizća fl.	Vfwiatćizća
Varoničy	Vuoronec	–	–	–	Woronocz	Woromecz
Viat	Vwiata	Uwiata	–	–	Vmiata	–
Viażyšća	Wieżisće	–	Wieżićza	–	Wifćićza	–
Viebsk	Witeb'ćum	WITEPSKO	Witep'k	–	Witep'k	Witep'k
Vićba (r.)	Wiczba flu.	–	–	–	Witepka fl.	Widzba fl.
Vierchniadzvinsk	Drijssa	Driša	Driša	–	Driša	Dryša
Viesnick	Vuiesniczko	Wiesniczko	–	–	–	–
Voskata	Oskata	oskata	Olkata	–	Olkata	Olkata
Zaborje	Zaborje	–	–	–	–	–
Zavićellie	Tawicelle	zarricele	–	–	–	–